

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**ГЛОБАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КРИЗИ:
ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО**

**Матеріали Міжнародних соціологічних читань
пам'яті Наталії Паніної**

Київ
2021

УДК 316.4

ББК 60.5

С 91 «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук. ред. Є. І. Головахи, О. Г. Стегнія та О. О. Максименко. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. — 170 с.

ISBN 978-966-02-9743-2

Книга містить доповіді XIV Міжнародних соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної, а також есе учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року — 2020–2021». Для професійних соціологів і всіх, хто цікавиться соціологією та її місцем у сучасному суспільстві.

В оформленні обкладинки використано малюнок Вікторії Головахи-Хікс

Рецензенти:

Н. В. Костенко, доктор соціологічних наук

П. В. Кутуєв, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол № 8 від 26 жовтня 2021 р.

ISBN 978-966-02-9743-2

© Інститут соціології НАН України, 2021

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ I

МАТЕРІАЛИ XIV МІЖНАРОДНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ
ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ*Володимир Паніотто*

Методи опитування в умовах пандемії	12
---	----

Віль Бакіров, Марко Агарков

Вища освіта в «ковідні» та «постковідні» часи	25
---	----

Наталія Коваліско, Сергій Макеев

Соціальна нерівність і надзвичайні події	52
--	----

Славомира-Анна Грушевска

Польське общество в период пандемии коронавируса	63
--	----

Ольга Максименко

COVID-19: Нові будні українських учителів, учнів та батьків	70
--	----

РОЗДІЛ II

ЕСЕ УЧАСНИКІВ КОНКУРСУ

«КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ — 2020-2021»

Марта Борецька

Матеріалізм vs постматеріалізм: нове протистояння	87
---	----

Олександр Вольський

Україна в контексті кризи капіталістичної світ-системи	94
---	----

Олександра Дейнеко

Стати антикризовим «серфінгістом»: бути щасливим та активно діяти!	105
---	-----

Руслана Джуган

Згуртовані кризами 111

Оксана КазьміроваВіртуалізація довіри й загострення питань
успішності реальних трансформацій 115***Елена Ковальская***Переосмысливая украинское общество:
новые вызовы и что они для нас несут 121***Инга Козлова***

Три виклики для соціології в часи кризи 129

Наталя Отрищенко

Перезбирання експертності 132

Анна ПрохороваПосттравматичний стресовий розлад
як діагноз українському суспільству 142***Андрій Хом'як***Глобальні та локальні кризи:
переосмислюючи українську трудову міграцію 150***Марина Шпікер***Глобальні та локальні кризи як простір
можливостей для української соціології 159

Передмова

10 грудня — це знаменна дата в житті вітчизняної соціологічної спільноти. Річниця з дня народження Наталії Паніної (1949–2006) — однієї з найвидатніших постатей в новітній історії української соціології, співзасновниці проекту «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг», ідейної натхненниці конкурсу «Кращий молодий соціолог року», лауреатки Державної премії України в галузі науки і техніки, голови Комісії з професійної етики соціолога. Щороку в цей день Інститут соціології НАН України разом із Соціологічною асоціацією України та Соціологічним центром імені Н. Паніної організує Міжнародні соціологічні читання на її честь. Тема минулорічних Читань — «Суспільство після пандемії: світ і Україна» — була продиктована стрімкими й масштабними змінами, викликаними епідемією коронавірусу в усіх країнах та регіонах світу. У заході взяло участь семеро соціологів — як відомих науковців, так і початківців, а з їхніми виступами можна ознайомитися в першому розділі збірника. Доповідачі намагалися, з одного боку, проаналізувати характер і глибину цих змін, з іншого — окреслити своє бачення стосовно того, яким може стати суспільство вже в недалекому майбутньому і яку роль у цьому суспільстві відіграватимуть представники різних професій, зокрема дослідники, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі загальноосвітніх шкіл, соціальні працівники.

Презентацію Володимира Паніотто, генерального директора Київського міжнародного інституту соціології, було присвячено методам опитування в умовах пандемії. Передусім

ішлося про модифікації, що їх довелося зазнати як класичному методу прикладних соціологічних досліджень — інтерв'ю «віч-на-віч», так і телефонним опитуванням. Крім того, пан Володимир спинився на особливостях неопитувальних методів збору даних та опитувань за допомогою різноманітних мобільних застосунків. Завідувач кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Віль Бакіров докладно висвітлив зміни в системі вищої освіти, які сталися в «ковідний» період (вимушений перехід на дистанційне навчання, зниження якості викладання, значне зменшення числа іноземних студентів та дослідників, погіршення фінансового становища університетів тощо). Також В. Бакіров поділився своїми міркуваннями щодо трансформацій, які переживатиме вища школа в «постковідному» світі, розцінюючи «коронакризу» не тільки як серйозне випробування для університетів, але й як поштовх до їхнього розвитку. Розповідь доповідача було підкріплено даними вичерпного дослідження матеріалів, опублікованих на міжнародному новинному порталі *University World News* з початку пандемії. Дослідження виконав Марко Агарков, експерт з акредитації освітніх програм у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти.

Завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України Сергій Макеєв та професорка кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка Наталія Коваліско зосередилися на динаміці соціальної нерівності в Україні під впливом надзвичайних подій: глобальної економічної кризи 2008–2009 років, збройного конфлікту на Донбасі та пандемії COVID–19. Науковці спиралися на результати моніторингового опитування Інституту соціології «Українське суспільство». Професорка Щецинського університету (Польща) Славоміра-

Анна Грушевська коротко, але дуже інформативно описала наслідки пандемії коронавірусу та пов'язаної з нею тривалої соціальної ізоляції для польських громадян, а провідний соціолог відділу методології та методів соціології ІС НАН України Ольга Максименко розглянула основні зміни, що трапилися в укладі життя вчителів, учнів та їхніх батьків під час пандемії, принагідно звернувши увагу на «больові точки» сьогоденної української школи.

На жаль, через пандемію COVID–19 конкурс «Кращий молодий соціолог» довелося перенести на наступний рік. Тому в другому розділі збірника містяться есеї, надіслані до конкурсної комісії протягом 2020–2021 років. Тематика робіт стосується впливу глобальних і локальних криз на сучасне українське суспільство, а також соціальних наслідків пандемії для світової спільноти та нашої країни.

Відмітною рисою більшості есеїв є трактування криз не тільки як суто негативних явищ, але й як нових можливостей для створення й перевірки теорій та прогнозів, для пошуку адекватних новій реальності методів соціологічного дослідження. Учасники конкурсу цілком свідомі того, що українське суспільство є об'єктом перманентної трансформації, оскільки воно перебуває в пошуку свого місця в глобалізованому суспільстві й має знаходити належні відповіді на сучасні виклики. Тому переосмислення українського суспільства потребує безперервного соціологічного спостереження, балансу теоретичного та емпіричного знання.

На думку Олександри Дейнеко, явище кризи слід розцінювати як природний соціальний контекст і спосіб буття соціального світу в умовах крихкої та ненадійної сучасності. Універсальним антикризовим «рецептом» дослідниця вважає формування емоційного та діяльнісного імунітету — як на індивідуальному рівні, так і на рівні відповідних нормативних орієнтирів соціальних систем. Підґрунтям емо-

ційного індивідуального імунітету слугує модель оптимістичного світосприйняття та психоемоційної рівноваги, тоді як стратегії формування емоційного імунітету соціальних систем передбачають широке залучення засобів масової комунікації. Щодо діяльнісного імунітету, то він базується на здатності соціальних суб'єктів належним чином долати множинні соціальні виклики, спираючись на наявний власний капітал та соціокультурний досвід.

Аналізуючи сучасні глобальні кризи, автори есеїв виокремлюють обмеженість природних ресурсів і пов'язану з цим політизацію проблеми енергопостачання, водночас указуючи на непомірне антропогенне навантаження на довкілля, поєднане з доволі повільним запровадженням екологічно безпечних технологій. До кола глобальних викликів конкурсанти відносять ще й геополітичну напруженість та низьку ефективність міжнародних механізмів запобігання воєнним конфліктам, окремим свідченням чому слугує непоступливість російського керівництва в припиненні збройної агресії проти нашої країни. Глобальне поширення коронавірусу також надзвичайно актуалізувало проблему зловживання цифровими технологіями, їхнього використання для продукування неправдивої інформації або цілеспрямованого впливу на певні групи населення.

Як стверджує Марта Борецька, сьогодні ми стаємо свідками так званого «відкочування» в бік консервативних цінностей (або ж консервативного реваншу), що є природною реакцією індивідів на мінливість та швидкоплинність соціальної реальності. Йдеться насамперед про посилення авторитаризму в найбільш економічно розвинених та політично стабільних країнах, спричинене слабкістю сучасних демократичних інститутів перед популістськими нападами, поступовою втратою колективного самоврядування на тлі зростання владних повноважень замкнених політичних еліт.

Характеризуючи економічну сферу міжнародних відносин, Олександр Вольський розмірковує над особливостями нинішньої кризи світової капіталістичної системи, зокрема, неминучістю її контекстуального впливу на українську державність. О. Вольський підкреслює, що для збереження міжнародної правосуб'єктності України вкрай важливо зміцнювати автономну від зовнішніх і внутрішніх політичних акторів державну службу, оскільки це дасть змогу сформувати соціальну групу, зацікавлену в існуванні незалежної української держави.

Серед локальних криз передусім згадується використання українськими політиками соціально-політичного розмаїття ментальності населення регіонів країни заради отримання власних політичних дивідендів, що нерідко призводить до політичного протистояння на лінії «Захід — Схід». Підтвердженням останнього є конфлікт двох світоглядних орієнтацій — проєвропейської та проросійської з відповідними електоральними преференціями, які істотно ускладнюють процес формування єдиної української політичної нації. В економічній площині локальних криз конкурсанти виокремлюють зовнішню трудову міграцію українських громадян, яка, згідно з даними соціологічних досліджень (зокрема, моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України), зростає з року в рік.

Молоді дослідники не залишають поза увагою й соціально-психологічні наслідки неоголошеної російсько-української війни. Так, Анна Прохорова обрала темою свого есею феномен «солдата, що повертається з війни», помістивши у фокус проблему психологічної реабілітації ветеранів та їхню боротьбу з посттравматичним стресовим розладом, ускладнену браком системної інституціоналізованої психологічної допомоги на етапі адаптації до цивільного життя. Волонтерських ініціатив, локальних терапевтичних шкіл

та асоціацій психологів, на жаль, недостатньо — потрібне реформування державної військово-психологічної служби з урахуванням потреб військових, які брали безпосередню участь у бойових діях.

Повертаючись до проблеми пандемії COVID-19, слід зазначити, що вона набула такого розмаху саме «завдяки» глобалізації. Остання, як відомо, супроводжується стиранням кордонів, помітним зростанням мобільності населення планети, стрімким розвитком системи міжнародних транспортних комунікацій, проте не позбавлена низки хиб. Коронавірус оприявнив крихкість багатьох соціальних інститутів, водночас стимулюючи до пошуку нових адаптивних норм і практик. У всьому світі актуалізувалися цінності екзистенційної та економічної безпеки, а також фізичного й психічного здоров'я. Віддзеркаленням зазначених тенденцій в українському суспільстві стала міцність цінностей виживання, але з заміною традиційних цінностей секулярно-раціональними.

Учасники конкурсу поділяють думку, що пандемія коронавірусу набула характеру глобальної кризи з довготривалими медико-біологічними та соціальними наслідками для переважної більшості країн світу, зокрема України. Як зауважує Інга Козлова, «трапилося найгірше: людина (як рідна, так і незнайома) почала сприйматись як джерело зарази, хвороби, тобто небезпеки». Здавалося б, одним із шляхів подолання цієї небезпеки буде масова вакцинація населення. Однак категорична відмова значної кількості людей від щеплення, підживлювана численними вигадками і про коронавірус, і про вакцини, вказала на не менш серйозну проблему — брак у певної частини населення критичного мислення, конче потрібного в ситуації пандемії, а також навичок елементарної інформаційної гігієни. Тому цілком слушно Руслана Джуган обстоює необхідність

викладати логіку ще в школі й учити відрізняти достовірну інформацію від спотвореної.

Різке звуження кола безпосередніх соціальних контактів під час пандемії, вимушене перенесення багатьох сфер діяльності у віртуальний простір істотно позначаються на психоемоційному стані багатьох людей, породжуючи відчуття самотності або дискомфорту. Ускладнюється процес соціалізації, особливо у підлітків і молоді. З іншого боку, дистанційна робота та змінені моделі міжособистісної професійної комунікації надають доступ до безлічі інформаційних ресурсів, програмних продуктів і освітніх платформ, сприяючи в такий спосіб розвитку цифрової компетентності, що сьогодні є *must-have* для фахівців у будь-якій галузі знань. Крім того, змінюються їхні стосунки зі Всесвітньою мережею, яка стає, за висловом Наталі Отріщенко, «майданчиком для спільнотворення знання», місцем, де експертне знання бореться за людські уми й серця.

Упоратися з глобальними викликами неможливо без скоординованих дій експертного середовища, освітніх, наукових інституцій, приватного сектора економіки, урядових структур та громадянського суспільства. Це визнають усі учасники конкурсу.

РОЗДІЛ I

МАТЕРІАЛИ XIV МІЖНАРОДНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ

Володимир Паніотто,
доктор філософських наук, професор кафедри
соціології факультету соціальних наук та
соціальних технологій Національного університету
«Києво-Могилянська академія», генеральний директор
Київського міжнародного інституту соціології

МЕТОДИ ОПИТУВАННЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ¹

Спалахнувши близько року тому, пандемія COVID–19 не тільки забрала понад мільйон людських життів, але й докорінно змінила формат ділових стосунків та міжособистісного спілкування. Контакти на відстані менше ніж два метри стали потенційно небезпечними. Певна річ, така ситуація не могла не вплинути на ті методи соціологічних досліджень, які потребують безпосередньої взаємодії з респондентом, передусім на класичне інтерв'ю «віч-на-віч» (*face-to-face*). Під час локдауну комунікація з респондентом у форматі «віч-на-віч» узагалі була неможливою, тому в багатьох країнах соціологи перейшли на телефонні та онлайн-опитування. Однак зараз дослідники намагаються відновити *face-to-face*-інтерв'ю, адаптуючи його до нинішніх умов.

¹ Під час роботи над статтею я використав також виклад мого виступу, підготовлений Ольгою Максименко.

Які ж зміни сталися в процедурі проведення інтерв'ю «вічна-віч»? Розгляньмо це питання докладніше.

А. Носіння масок. Як не дивно, але це нововведення викликало низку проблем. Частина респондентів (так звані «ковід-дисиденти») відмовлялися визнавати існування коронавірусу і ставилися упереджено до будь-яких засобів індивідуального захисту, зокрема масок. Це певною мірою ілюструють дані дослідження, проведеного в США перед переписом населення (який, до речі, відбувся, незважаючи на пандемію). Згідно з дизайном дослідження, респондент мав відповісти на одне з двох питань (на яке саме, визначалося за допомогою генератора випадкових чисел, — для того, щоби нюанси формулювання не вплинули на результат):

1. Якщо переписувач (*census taker*) підійде до Ваших дверей і **буде в масці**, це збільшить шанси на те, що Ви погодитесь відповісти на запитання анкети, зменшить шанси або Вам однаково?

2. Якщо переписувач підійде до Ваших дверей і **буде без маски**, це збільшить шанси на те, що Ви погодитесь відповісти на запитання анкети, зменшить шанси або Вам однаково?

Дані показали, що краще, якщо переписувач буде в масці, але не набагато краще. Наприклад, для 36% респондентів віком від 18 до 34 років носіння маски інтерв'юером підвищило би ймовірність того, що вони заповнять анкету, для 27% — навпаки, знизило б, а решті (36%) це байдуже. Серед респондентів старше 65 років більше тих, кому однаково, чи носитиме переписувач маску, чи ні (їх виявилось 57%); 27% зазначили, що відповідатимуть охочіше, якщо інтерв'юер буде в масці, а 14%² — навпаки, менш охоче.

² Bates, N., Kail, L., & Price, A. (2020). Interviewer face coverings and response to personal visit surveys: A case study of the 2020 U.S. Census. *Survey Practice*, 13(1). <https://doi.org/10.29115/SP-2020-0011>

Б. Зміни в поведінці інтерв'юерів. Українські дослідницькі організації розробили й запровадили спеціальні протоколи для проведення опитувань «віч-на-віч» в умовах пандемії. Вони стосувалися дій інтерв'юера під час пересування містом, спілкування з респондентом та проведення опитування. Прочитуємо лише декілька пунктів з «Протоколу професійної поведінки інтерв'юера Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) у період епідемії коронавірусу» (липень 2020 року):

- у громадському транспорті та в під'їздах / ліфтах завжди перебувати в масці;

- у громадських місцях дотримуватися безпечної дистанції між собою й іншими людьми (не менше одного метра); наприклад, не заходити в ліфт з іншими пасажирами;

- не виходити на роботу за найменших ознак захворювання або впродовж 14 днів після контакту з особою з підтвердженим діагнозом COVID-19.

Під час спілкування з респондентом та проведення інтерв'ю слід:

- завжди перебувати в масці, яка щільно закриває ніс і рот;
- за можливості проводити опитування поза межами помешкань (наприклад, на подвір'ї, якщо це приватний будинок, або на сходах, якщо багатоквартирний), проте з забезпеченням вимог приватності;

- пропонувати респондентові дезінфікувальний засіб до та після користування картками (які додаються до анкети) тощо.

Інтерв'юери також складали фотозвіти для підтвердження виконання правил безпечної поведінки.

В. Відеоінтерв'ю. Пандемія коронавірусу стала серйозним і несподіваним викликом не лише для значної частини національних опитувань, які базуються на *face-to-face*-інтерв'ю, а й для низки міжнародних моніторингових проєктів, зокрема Європейського соціального дослідження (*ESS*).

По-перше, було внесено зміни до змісту анкети, яка застосовуватиметься в 10-й хвилі, — додано блок запитань, пов'язаних з COVID-19 (наприклад, чи хворів сам респондент або хтось із його найближчого оточення на коронавірус, чи буде він робити щеплення, наскільки він задоволений діями уряду у відповідь на пандемію COVID-19 тощо). Кожна країна-учасниця може або долучити цей модуль до базової частини анкети, водночас вилучивши запитання, що розроблялися окремо для неї (*country-specific items*), або ж залишити все без змін. Станом на кінець жовтня 2020 року 22 країни погодилися використати вищеописаний модуль³. По-друге, польовий етап *ESS* подовжено до 31 грудня 2021 року. Він може тривати вже не чотири (як раніше), а шість тижнів. Розпочати ж збирання даних кожна країна може в будь-який момент між 1 вересня 2020 року і 1 вересня 2021-го⁴.

По-третє — і це найголовніше — було запропоновано низку рекомендацій щодо формату інтерв'ю. Якщо відібраний для опитування респондент відмовиться (незважаючи на дотримання всіх санітарно-протиепідемічних вимог) спілкуватися з інтерв'юером безпосередньо, він може відповісти на запитання анкети за допомогою відеоінтерв'ю. Для цього можуть бути використані платформи *Zoom*, *Skype* або *Microsoft Teams* (див. фото 1). Відповіді респондента фіксуватимуться за допомогою спеціального програмного забезпечення для комп'ютеризованого особистого інтерв'ю

³ Докладніше див.: European Social Survey. (2020, October 30). Round 10 COVID-19 questions finalised. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/about/singlenew.html?a=/about/news/essnews0099.html>

⁴ Докладніше див.: European Social Survey. (2020, April 8). COVID-19 implications on the ESS. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/about/singlenew.html?a=/about/news/essnews0083.html>

(*Computer-Assisted Personal Interviewing*, або *CAPI*), сама ж відеозустріч ніколи не записуватиметься.

Інакше кажучи, процедура підготовки до інтерв'ю та його проведення відбуватиметься так:

– інтерв'юер приходить додому до респондента, заздалегідь відібраного для опитування;

– якщо респондент не дає згоди на інтерв'ю «віч-на-віч», йому пропонують відеоінтерв'ю;

– якщо респондент погоджується на цю пропозицію, інтерв'юер передає його контактні дані до офісу;

– респондентові телефонують, домовляються з ним про дату й час інтерв'ю, після чого відправляють йому посилення на відеозустріч;

– в умовлений час проводиться відеоінтерв'ю⁵.

Г. Самозаповнення анкети респондентом. Зазвичай до цього методу вдаються, коли потрібно отримати відповідь на сенситивні запитання. Проте в умовах карантинних обмежень, коли безпосередні контакти між людьми рекомендуються звести до мінімуму, самозаповнення анкети, вочевидь, стане в пригоді. В усякому разі, його збираються використовувати в 10-й хвилині Європейського соціального дослідження.

Як пояснив Тім Гансон (Tim Hanson)⁶, передбачається комбінація трьох підходів: самозаповнення опитувальника за допомогою електронного пристрою (*ESS Electronic*

⁵ Докладніше див.: Hanson, T. (2020, October). The European Social Survey during COVID: Using video interviews and other innovations. Paper presented at the 3rd Annual Likert Workshop “Surveys in the Era of the Pandemic and Beyond”. Retrieved from <https://psm.isr.umich.edu/sites/default/files/2020%20MPSM%20Likert%20Workshop%20Agenda.pdf>

⁶ Відповідальний за розробку опитувальника та підготовку польової документації для *ESS*.

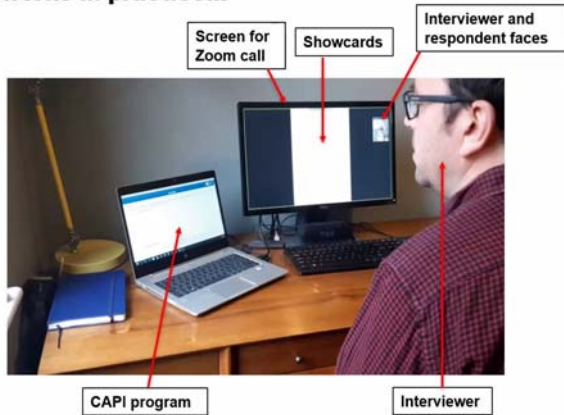
How it works in practice...

Фото 1. Технологія проведення відеоінтерв'ю. На ноутбуку встановлено програмне забезпечення для *CAPI*, на настільному комп'ютері — платформа для відеоспілкування з респондентом (наприклад *Zoom*)

Questionnaire Device)⁷, використання скороченої версії паперової анкети та самозаповнення форми в режимі онлайн. Дані, зібрані в такий спосіб, будуть оброблятися й аналізуватися окремо від тих, що були одержані під час відеоінтерв'ю.

Electronic Questionnaire Device було розроблено для того, щоби люди, які не мають змоги (або з якихось причин не бажають) пройти опитування в Інтернеті, могли відпові-

⁷ Ідеться про планшет, на якому встановлено електронний варіант *ESS*-опитувальника.

сти на запитання анкети в «автономному» режимі. Пристрій доволі простий у користуванні: з ним можуть працювати й ті, хто має невеликий досвід роботи з комп'ютером чи смартфоном (або навіть узагалі не має такого досвіду). Планується, що респонденти отримають цей планшет поштою або ж його залишить анкетер (*fieldworker*) біля дверей їхньої квартири.

Д. Опитування за межами помешкання. Як ми вже зазначали, в Україні *face-to-face*-інтерв'ю (звісно, з дотриманням усіх правил протиепідемічної безпеки) поки проводяться. Досить часто — за межами квартири респондента (в під'їзді будинку, де він мешкає, або на подвір'ї). Однак така вимушена зміна в процедурі заповнення анкети призводить до зниження якості одержуваної інформації⁸. Якість даних, що отримуються методом особистого інтерв'ю, погіршується ще й через зростання похибки покриття (*coverage error*). Це трапляється тому, що в одних областях рівень захворюваності вищий, в інших — нижчий. А через відмову надто обережних чи тривожних респондентів співпрацювати з інтерв'юерами падає відсоток відповідей (*response rate*). До початку пандемії інтерв'ю давало точніші результати, ніж телефонне опитування⁹, а зараз невідомо, який метод краще.

Телефонні та онлайн-опитування, які під час пандемії стали основним шляхом одержання соціологічних даних, теж зазнали низки модифікацій. На них ми спинимося в другій частині доповіді.

⁸ Особливо це стосується досліджень, які базуються на стохастичній вибірці.

⁹ Див., наприклад: Київський міжнародний інститут соціології. (2019, 9 квітня). *Порівняння опитувань та екзит-полів з результатами виборів Президента України 2019 (1-й тур)* [Прес-реліз]. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=849&page=9>

А. Децентралізація call-центрів. Сьогодні практично всі телефонні інтерв'ю комп'ютеризовані (йдеться про *Computer-Assisted Telephone Interviewing*, або *CATI*). Вони проводяться в *call*-центрах — приміщеннях, де кожне робоче місце устатковане комп'ютером і телефонною гарнітурою. Зазвичай у *call*-центрі опитувальної компанії працює від 20 до 50 і більше інтерв'юерів. Природно, що COVID-19 і карантинні обмеження змусили цих людей перейти на віддалений режим роботи. Щоби *call*-центри могли функціонувати в такому режимі, потрібно було модифікувати роботу серверів, удосконалити програмне забезпечення та забезпечити контроль якості роботи інтерв'юерів. Власне, відбувся перехід від централізованої структури *call*-центрів до децентралізованої. Така реорганізація принесла низку переваг: по-перше, вже немає потреби орендувати окреме приміщення; по-друге, інтерв'юери тієї самої компанії тепер можуть працювати в усіх областях України, а не лише в місті, де розташовано офіс компанії. Крім того, можна наймати більшу кількість людей — наприклад, у КМІСі зараз налічується понад сто інтерв'юерів (що дає змогу опитати близько 2 тис. респондентів за день чи два). Проте навчати їх, а також контролювати їхню роботу стало значно складніше.

Б. Використання смартфонів для опитування. Онлайн-опитування за допомогою смартфонів проводилися й раніше, але пандемія зробила цей напрям соціологічних досліджень доволі актуальним і популярним. Наскільки нам відомо, в Україні є дві компанії, які спеціалізуються саме на таких опитуваннях, — *Gradus Research* і *Liberty Report*. Ті, хто бажає взяти участь в опитуванні від *Gradus Research*, мають завантажити на свій телефон спеціальний застосунок, надати інформацію про себе (заповнити форму) та пройти верифікацію (отримавши телефонний дзвінок). *Liberty Report* використовує в своїй роботі алгоритми штучного інтелекту

(«розумного помічника» *Handy.ai*). Опитування можна пройти в одному з двох месенджерів — *Viber* або *Telegram*. За кожне опитування респондент отримує бонуси, які можна конвертувати в гривні на мобільному рахунку, вивести на банківську картку або переказати на благодійність.

Переваги «соціології в смартфоні» очевидні: це швидкість і зручність (а в часи пандемії ще й безпечність) одержання потрібної інформації, оперативність її опрацювання. Проте дані, одержані в таких опитуваннях, не є репрезентативними для населення України загалом, оскільки в них беруть участь лише власники смартфонів (тобто здебільшого громадяни працездатного віку, які мешкають у великих містах). Щойно згадана компанія *Gradus Research*, приплюдуючи свої дані, обов'язково зазначає, що вони репрезентативні для респондентів віком від 18 до 60 років, які проживають у містах з чисельністю населення понад 50 тис. чол¹⁰. Вибірка, побудована в такий спосіб, добре підходить для дослідження проблем містян або для маркетингових опитувань, але не дає змоги поширити результати на інші групи населення (як і на Україну загалом).

На жаль, навіть високий рівень професіоналізму цієї компанії (очолює її випускниця Києво-Могилянської академії Євгенія Близнюк, а склад Дорадчої ради просто «зірковий» — Андрій Горбачик, Олександр Виноградов, Андрій Длігач та ін.) не рятує її від певних «побічних ефектів», пов'язаних з популярністю онлайн-опитувань. Журналісти, які публікують і поширюють результати досліджень, виконаних *Gradus Research*, або не розуміють, що ці дані не відображають думку всього населення України, або їм це байдуже. Ні в заголовках, ні в текстах статей не уточнюється, що дослідження проводилося тільки серед

¹⁰ Це становить близько 37% населення України.

жителів міст. Пишуть, наприклад, про те, «як змінилося життя і поведінка українців в епоху COVID-19»¹¹, хоча насправді йдеться про «життя й поведінку мешканців українських міст». Лише декілька публікацій містять опис дослідження, який, утім, подається в самому кінці. У більшості матеріалів і цього немає. Тому в читачів створюється хибне уявлення про думку населення України з того чи того питання.

Наведемо ще приклад з власного досвіду. Нещодавно одна міжнародна організація, яка замовляла дослідження в КМІСі, просила нас пояснити, чому, згідно з результатами нашого опитування, відсоток громадян України, які позитивно ставляться до вступу України до Євросоюзу, виявився нижчим, ніж в опитуванні від *Gradus Research*. Зрозуміло, що різниця в цифрах була зумовлена тим, що дослідження виконувалися за різними методиками і з різними вибірками. Але чи всі замовники обізнані з такими нюансами? Чи вміють вони відрізнити репрезентативні соціологічні дані від нерепрезентативних? На жаль, далеко не завжди, через що знецінюється якісна соціологічна інформація і навіть знижується попит на професійних соціологів.

Безумовно, за зміст публікації і в друкованому, і в електронному виданні відповідальність несе її автор. Це стосується й тих матеріалів, які містять дані соціологічних опитувань. Утім, провайдери соціологічної інформації теж мають подбати про те, щоби дані, які потрапляють до статті, було інтерпретовано належним чином. Для цього слід, по-перше, донести до читачів обмеження свого дослідження, тобто пояснити, на яку групу населення отримані дані можуть

¹¹ Докладніше див.: Асоціація ритейлерів України. (2021, 13 липня). *Дослідження Gradus: топ-6 фактів про те, як змінилося життя і поведінка українців в епоху COVID-19*. Отримано з <https://rau.ua/novyni/gradus-top-6-gipotez-povedinka>

поширюватися, на яку — ні. Це пояснення має бути надруковане на початку матеріалу, а не в кінці, як це робиться зараз (та ще й дрібним шрифтом). По-друге, якщо організація, яка здійснила соціологічне опитування, довідається, що його результати було потрактовано помилково, то, згідно з «Керівництвом ESOMAR/WAPOR¹² щодо проведення опитувань громадської думки»¹³, вона має негайно спростувати це трактування — «... оприлюднити коментарі або інформацію, якщо необхідно виправити якісь випадки неправильності подання або використання результатів, що потрапили в її поле зору».

В. Комбінація онлайн-опитувань з телефонними. Завдяки дедалі більшому проникненню Інтернету в повсякденне життя онлайн-опитування стають найпоширенішим методом соціологічного дослідження в багатьох країнах (зокрема європейських). В Україні ситуація дещо інша. Хоча кількість користувачів Усесвітньої мережі стабільно зростала впродовж двох останніх десятиліть (див. рис. 1), цього поки недостатньо для проведення репрезентативних досліджень.

Тому деякі соціологічні компанії вважають за доцільне поєднувати інтернет-опитування з іншими методами — комп'ютеризованим телефонним інтерв'ю (найчастіше) або ж *face-*

¹² ESOMAR (European Society for Opinion and Marketing Research) — Європейська асоціація дослідників громадської думки і маркетингу, WAPOR (World Association for Public Opinion Research) — Світова асоціація дослідників громадської думки.

¹³ Докладніше див.: Українська асоціація маркетингу. (б. р.). *Керівництво ESOMAR/WAPOR щодо проведення опитувань громадської думки*. Отримано з <http://uam.in.ua/ukr/standarts>; ESOMAR and WAPOR. (2014). *ESOMAR/WAPOR guideline on opinion polls and published surveys*. Retrieved from <https://esomar.org/uploads/attachments/ckqtncb6n0258mhtml7xdcj3w-esomar-wapor-guideline-on-opinion-polls-and-published-surveys-august-2014.pdf>

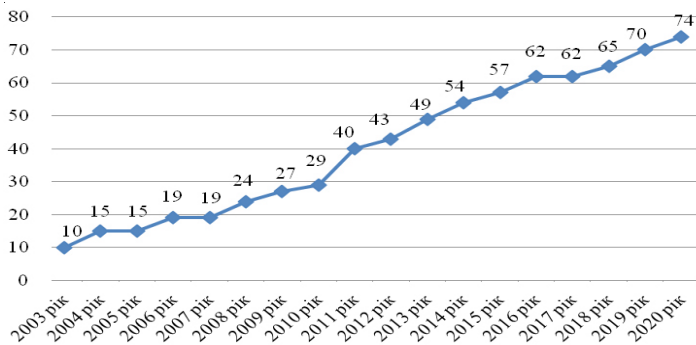

Рис. 1. Відсоток інтернет-користувачів серед дорослого (18 років і старше) населення України

Джерело: дані опитувань КМІСу.

to-face-опитуванням. Наприклад, вищезгадана компанія *Liberty Report* застосовує комбінацію онлайн-анкетування з *CATI* в пропорції 70 на 30. У проєкті *InPoll* інтернет-опитування поєднується з особистим інтерв'ю¹⁴. Такі комбінації дають змогу одержати достатньо надійні й валідні дані.

Отже, основними змінами, що сталися в «ландшафті» соціологічних досліджень унаслідок пандемії COVID-19, є:

- помітне зменшення числа *face-to-face*-інтерв'ю на користь *CATI* й онлайн-опитувань;
- модифікації в процедурі проведення інтерв'ю «вічна-віч» та в організації роботи інтерв'юєрів, залучених до телефонних опитувань;
- ширше застосування комбінації інтернет-опитувань з телефонними.

¹⁴ З методологією цих досліджень можна ознайомитися на веб-сайтах <https://libertyreport.ai> та <https://inpoll.org>

Водночас не можна залишити без уваги ще одну групу методів дослідження — відмінних від опитування, які передбачають роботу з так званими «великими даними» (*Big Data*). До цих методів належить, зокрема, контент-аналіз соціальних мереж. Особливостям використання *Big Data* присвячено значну кількість праць, в яких, серед іншого, обстоюється думка про їхні безперечні переваги (насамперед над традиційними опитуваннями). Але «великі дані» (на чому ми неодноразово наголошували) не можуть замінити собою традиційні методи соціологічного дослідження. Вони можуть слугувати лише додатковим джерелом інформації. Проілюструємо цю тезу прикладом розробленої компанією «А+С Україна» транспортної моделі, яка добре себе зарекомендувала в низці міст України, проте виявилася непридатною для Львова. Так сталося тому, що в процесі дослідження вирішили обмежитися аналізом соціальних мереж, хоча потрібно було виконати звичайне опитування.

Висновки. Соціологічні дослідження «ковідної» епохи характеризуються низкою відмінних рис і тенденцій, якот переважанням дистанційних методів опитування (телефонних та за допомогою Інтернету), використанням комбінації цих методів, дедалі ширшим застосуванням смартфонів — для опитування респондентів працездатного віку, які мешкають у містах, а також модифікацією *face-to-face*-інтерв'ю (зокрема, доповненням їх відеопитуваннями). Доволі популярними стають неопитувальні методи збору даних. Водночас знижується потреба в репрезентативній соціологічній інформації — оскільки як замовники досліджень, так і представники засобів масової інформації часто не розуміють відмінностей між інтерв'ю «віч-на-віч» і опитуваннями за допомогою смартфонів (або ж серед користувачів соціальних мереж). Падає якість отримуваних даних. Послуги професійних соціологів цінуються менше.

Перевага віддається швидкості, «технологічності» опитування; відповідно, зростає попит на ІТ-фахівців, які розробляють програмне забезпечення для його проведення.

Матеріал отримано 20.12.2020

Віль Бакіров,
*академік Національної академії наук України
та член-кореспондент Академії педагогічних наук України,
доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри
прикладної соціології соціологічного факультету Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна*

Марко Агарков,
*магістрант освітньої програми «Соціальні технології»,
кафедра прикладної соціології соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
експерт з акредитації освітніх програм у Національ-
ному агентстві із забезпечення якості вищої освіти*

ВИЩА ОСВІТА В «КОВІДНІ» ТА «ПОСТКОВІДНІ» ЧАСИ

Пандемія коронавірусу спричинила (і продовжує спричинювати) безліч соціальних змін і перетворень, які потребують чіткої ідентифікації та ґрунтовного осмислення. Йдеться насамперед про серйозні економічні наслідки локдаунів¹⁵

¹⁵ Цікаво, що британські лексикографи обрали «локдаун» та «пандемію» словами 2020 року (див.: Flood, A. (2020, November 10). Lockdown named word of the year by Collins Dictionary. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/books/2020/nov/10/lockdown-named-word-of-the-year-by-collins-dictionary>; Merriam-Webster and Dictionary.com choose same word of the year: pandemic. (2020, November 30). *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2020/nov/30/us-dictionary-companies-declare-same-word-of-the-year-for-first-time-pandemic>)

і карантинних обмежень, як-от закриття багатьох підприємств малого й середнього бізнесу, що супроводжувалося істотним зростанням безробіття та зниженням доходів серед значної частини населення. Надзвичайної ваги набуло питання мобілізації та відповідної перебудови системи охорони здоров'я. Звісно ж, слід згадати й про психологічні наслідки, породжені тривалою самоізоляцією, різким обмеженням соціальних контактів та руйнуванням усталених моделей міжособистісного спілкування, що своєю чергою призводить до послаблення родинних і дружніх зв'язків, погіршення психічного самопочуття і навіть загострення різноманітних соціальних девіацій.

Усі ці питання активно обговорюються як в експертних колах, так і громадськістю. Водночас не можна залишити поза увагою ще одну царину суспільного життя, якій довелося зазнати глибоких зрушень вже в перші дні пандемії, — сферу освіти. Тимчасове закриття навчальних закладів і пов'язаний з цим перехід на незвичний (дистанційний) формат навчання виявилися доволі болісними як для здобувачів освіти, так і для викладачів. Як зазначається в концептуальній записці ООН за серпень 2020 року, від закриття шкіл та університетів постраждало близько 1,6 млрд (або 94% світового контингенту) учнів та студентів з більш ніж 190 країн. А для країн, рівень доходу яких низький або нижчий за середній, цей показник становить 99%¹⁶. Очевидно, що збій у функціонуванні системи освіти, викликаний пандемією COVID-19, запустив такі трансформаційні процеси в цій сфері, які матимуть довготермінові наслідки

¹⁶ Организация Объединенных Наций. (2020, август). *Образование в эпоху COVID-19 и в последующий период* [Концептуальная записка]. Получено из https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_russian.pdf

для всього людства. Ці процеси потребують всебічного осмислення та вичерпного аналізу.

Певна річ, ситуація, коли за лічені дні традиційні форми та методи навчання скасовуються і весь освітній процес переміщується у віртуальний простір, є безпрецедентною. Далеко не всі заклади освіти виявилися готовими до цього. З одного боку, бракувало потужних комп'ютерів та мережевого обладнання, з іншого — давалася взнаки недостатня цифрова компетентність, методична та психологічна неготовність до нового формату навчання, відсутність досвіду «тотального» онлайн-викладання та спілкування. Завдяки відчайдушним зусиллям усіх учасників освітнього процесу ці прогалини поступово ліквідуються. Однак зрозуміло, що випробування, які довелося витримати освітянам у період пандемії, цим не закінчуються. Як ми щойно зауважили, сьогоднішня трансформація системи навчання матиме масштабні соціальні наслідки. Спробуємо пояснити, які саме.

У сучасному суспільстві освіта, зокрема вища, є ключовим соціальним інститутом — не менш важливим, ніж економіка. Економічні кризи й спади виробництва, попри всю їхню глибину та руйнівність, змінюються зростанням та пожвавленням економіки. Створюються нові, ефективніші моделі господарювання. Саме освіта допомагає економіці виходити зі скрутного становища й адаптуватися до нових умов, оскільки в університетах здійснюється підготовка кваліфікованих кадрів, проводяться наукові дослідження, з'являються перспективні технологічні розробки.

Система вищої освіти здатна до самостійного виходу зі складних ситуацій. Однак вона має низку особливостей (менша гнучкість, запрограмованість на довгострокові цикли освітньо-наукового процесу та залежність від зовнішнього фінансування), через які ця здатність стає обмеженою і за певних критичних умов (зокрема нинішньої пан-

демії) може не спрацювати. Інакше кажучи, наявні моделі вищої освіти можуть зазнати настільки глибоких змін, що їм не вдасться відновити свій попередній вигляд. Наприклад, цілком імовірним є радикальне скорочення фінансування вишів. У багатьох країнах (зокрема європейських) вища освіта функціонує переважно завдяки державному фінансуванню, за яке вона конкурує з сектором охорони здоров'я та галуззю соціального захисту (і останніми роками, на жаль, у цій конкуренції програє). Певна річ, у «ковідному» світі як на медицину, так і на соціальне забезпечення виділятиметься ще більше коштів, а отже, освіта страждатиме від недофінансування ще сильніше. Якщо до цього додати ще й інші наслідки пандемії, наприклад, падіння доходів громадян (через що дедалі менше студентів або їхніх батьків зможуть платити за навчання), зниження міжнародної академічної мобільності та скорочення кількості іноземних студентів, то картина вимальовується досить-таки невтішна.

Руйнація системи вищої освіти неминуче вплине і на інші соціальні інститути, і на соціокультурну динаміку загалом. Попри деякі недоліки (зайвий консерватизм, організаційні та управлінські проблеми тощо), інститут вищої освіти є незамінним для соціуму. Освітні установи — це мільйони студентів і робочих місць, джерело наукових знань та інновацій, середовище для збереження, підтримання та підвищення загального інтелектуального та культурного рівня населення. Тому природно, що «постковідна» доля вищої освіти викликає занепокоєння в усій академічній спільноті.

Система вищої освіти неодноразово змушена була переживати скрутні часи — і через війни, і через збройні конфлікти, і через епідемії. Проте щоразу освітяни вірили в те, що повернення до попереднього стану відбудеться. І воно рано чи пізно відбувалося. Зараз, навпаки, панує відчуття

того, що повернення до минулого не буде. На зміну «старій нормальності» прийде «нова», до якої доведеться пристосовуватися. Тобто слід готуватися не до відновлення узвичаєного формату навчання й викладання, а до принципово нового дизайну та організації цього процесу.

Вплив пандемії коронавірусу на функціонування системи вищої освіти вже став предметом кількох досліджень, на дані яких ми посилатимемося впродовж нашої доповіді. Зокрема, медіа-компанія *Inside Higher Ed* провела опитування серед президентів коледжів та університетів¹⁷, Міжнародна асоціація університетів — серед ректорів та викладачів вишів у 109 країнах світу (зокрема в Україні)¹⁸, а фахівці британської агенції *QS Quacquarelli Symonds* проаналізували турботи та пріоритети молодих людей з різних країн (Європейського Союзу, Північної Америки, Індії та Китаю), які збираються здобувати вищу освіту за кордоном¹⁹.

Водночас цікаво було б простежити реакцію тих, хто залучений до вищої освіти, на несподівані зміни, що сталися в цій системі внаслідок пандемії COVID-19, дізнатися

¹⁷ Inside Higher Ed. (2020). *Responding to the COVID-19 crisis: A survey of college and university presidents*. Retrieved from <https://www.insidehighered.com/booklet/responding-covid-19-crisis-survey-college-and-university-presidents>

¹⁸ Marinoni, G., van't Land, H., & Jensen, T. (2020). *The impact of COVID-19 on higher education around the world (IAU Global Survey Report)*. Paris, France: International Association of Universities (IAU). Retrieved from https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_the_survey_report_final_may_2020.pdf

¹⁹ QS Quacquarelli Symonds. (2020). *How COVID-19 is impacting prospective international students across the globe*. Retrieved from <https://www.qs.com/portfolio-items/how-covid-19-is-impacting-prospective-international-students-across-the-globe>

їхню думку щодо сценаріїв її «постковідного» майбутнього²⁰. Для цього ми використали міжнародний новинний портал *University World News (UWN)*. Вибір цього ресурсу зумовлений тим, що він, по-перше, є авторитетною платформою для експертів у царині освіти. На *UWN* розміщуються матеріали, в яких висвітлюються злободенні питання вищої школи, а також висловлюються міркування стосовно перспектив її розвитку. По-друге, на цьому сайті представлено всі регіони світу, отож його можна розглядати як своєрідний «барометр», що адекватно віддзеркалює сучасний стан вищої освіти загалом.

Для нашого дослідження ми проаналізували статті, опубліковані в розділі “*Saronaavirus crisis*” у період з 15 березня 2020 року до 15 березня 2021-го, тобто за перший рік пандемії. Спершу за допомогою хмари тегів ми виокремили найбільш уживані слова в заголовках матеріалів (див. рис. 1). Чим частіше зустрічається якесь слово в заголовку тієї чи тієї статті, тим більший розмір його літер. Навіть такий побіжний аналіз дає змогу побачити перелік основних питань, які порушувалися експертами протягом аналізованого періоду: *COVID, пандемія, університети, студенти (зокрема іноземні), вища освіта, інтернаціоналізація²¹, онлайн(овий), навчання, викладання, співпраця, наука, майбутнє, виклики, психічне здоров'я* тощо.

²⁰ Подані в доповіді факти й цифри доповнено пізнішими даними. Також див.: Бакіров, В., & Агарков, М. (2021, 16 січня). Пандемія може назавжди змінити вищу освіту: як оцінюють майбутнє університетів міжнародні експерти. *Дзеркало тижня*. Отримано з <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/pandemija-mozhe-nazavzhdi-zminiti-vishchu-osvitu.html>

²¹ Складниками інтернаціоналізації освіти є, серед іншого, навчання іноземних студентів, а також залучення іноземних фахівців до викладання в тому чи тому закладі вищої освіти.

Згідно з результатами контент-аналізу, трохи більше половини (55%) текстів не мали прив'язки до конкретної країни, а радше стосувалися глобальних трендів та викликів для вищої освіти. Це свідчить про інтерес фахівців передусім до глобальних і стратегічних питань. 27% публікацій припадало на європейські країни, 10% — на США і 8% — на Китай (див. рис. 2).

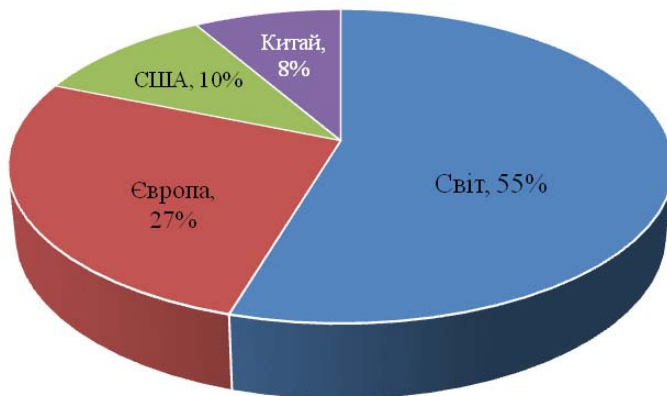

Рис. 2. Регіональна класифікація статей

Окрім регіонального розподілу публікацій, ми звертали увагу й на їхню *проблематику*. Відповідно до неї всі статті було об'єднано в сім кластерів: стратегічні питання в системі вищої освіти, інтернаціоналізація вишів, якість освіти, фінансування закладів вищої освіти (ЗВО), наукові дослідження в університетах, питання взаємодії ЗВО з державою, організація онлайн-навчання (див. рис. 3).

Рис. 3. Тематична класифікація статей

Спинимось на кожному тематичному кластері окремо.

Стратегічні питання в системі вищої освіти. Найбільшу кількість публікацій (28%) було присвячено саме глобальним питанням. Насамперед обговорювалися спричинені пандемією COVID-19 трансформаційні процеси у вищій школі та їхній вплив на загальну політику університетів. Висловлювалися міркування й щодо майбутнього вищої освіти. *Погоджуючись із тим, що «коронакриза» створила чимало труднощів і викликів для ЗВО, багато експертів водно-*

час убачало в цьому поштовх до їхнього розвитку. Доволі часто висловлювалася думка, що «завдяки» пандемії університетам довелося зробити те, на що вони доти не наважувалися: перебудувати свою стратегію, переглянути підходи до вироблення та ухвалення управлінських рішень, посилити співпрацю з місцевими громадами, розробити й упровадити новітні методики та інструменти для навчання й викладання тощо. Крім того, наголошувалося на важливості гнучкості й адаптивності (як чинників життєздатності системи вищої освіти загалом та кожного закладу зокрема).

Українським університетам доводилося шукати адекватні тактичні рішення. Наприклад, спершу слід було надати допомогу іноземним студентам, які через закриття кордонів не змогли виїхати додому. Ще одним непростим завданням став пошук нових засобів залучення абітурієнтів, переорієнтація на внутрішній ринок на тлі очікуваного зменшення числа здобувачів освіти з інших країн. У багатьох ЗВО вирішили перенести початок навчального року на жовтень або навіть листопад — для того щоби подовжити “application period” та пом’якшити умови подання документів для вступу.

Зміни, що стануться у вищій школі найближчим часом, полягатимуть, на думку експертів, не тільки в упровадженні прогресивніших форм навчання, які об’єднують онлайн- та офлайн-заняття. Зросте роль візії університетів, яка доповнюватиме стратегічне планування, розшириться співпраця між усіма членами академічної спільноти²². Крім того, задля підвищення гнучкості та адап-

²² Dennis, M. (2020, May 9). Higher education opportunities after COVID-19. *University World News*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200507152524762>

тивності вишів їхнє керівництво частіше доручатиме персоналові розробку та реалізацію ключових рішень.

Інтернаціоналізація вишів. Автори 22,5% статей порушують це питання. Відомо, що останніми роками міжнародна академічна мобільність бурхливо зростала — наприклад, у 2019 році налічувалося близько 5,3 млн молодих людей, які здобували освіту за межами своєї країни²³. Однак пандемія сплутала всі карти. Багато іноземних студентів змушені були повернутися додому, змінилися також плани потенційних здобувачів освіти щодо навчання за кордоном (як свідчать дані вищезгаданого дослідження від *Quacquarelli Symonds*)²⁴. Падіння попиту з боку іноземних громадян створило чималі фінансові труднощі для низки університетів²⁵ та підштовхнуло їх до перегляду шляхів залучення абітурієнтів з інших країн. Зокрема, почали широко впроваджуватися програми віртуального обміну, завдяки яким молодь зможе здобувати освіту в закордонних вишах, не виїжджаючи з рідних домівок. Досить перспективною виявилася технологія колаборативного (спільного) міжнародного онлайн-навчання (*Collaborative Online International*

²³ Докладніше див.: Studee. (n. d.). *10 most popular countries for international students*. Retrieved from <https://studee.com/guides/10-most-popular-countries-for-international-students>; UNESCO Institute for Statistics. (2021). *Global flow of tertiary-level students*. Retrieved from <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>

²⁴ Майже половина респондентів з Китаю, 54% з Індії, 51% з країн Північної Америки та 40% з Євросоюзу (станом на квітень 2020 року) повідомили, що через пандемію COVID-19 збираються відкласти вступ до закордонного університету на наступний рік.

²⁵ Marklein, M. B. (2020, May 30). International enrollment drop to cost universities US\$4.5bn. *University World News*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200530072612612>

Learning, або *COIL*)²⁶, Згідно з даними опитування від Міжнародної асоціації університетів, про яке говорилося на початку доповіді, близько 60% вишів повідомили про зростання популярності віртуальної мобільності та спільного онлайн-навчання — як альтернативи фізичній мобільності студентів, що певною мірою допоможе підтримувати міжнародні зв'язки. Утім, щодо майбутнього процесу інтернаціоналізації висловлюються різні міркування. Приблизно третина авторів статей дає позитивні оцінки перспективам її розвитку, 30,8% — нейтральні, 35,9% — негативні (див. рис. 7). До песимістичних оцінок здебільшого схильні експерти з тих країн і регіонів, де університети втрачають гроші через зменшення (або цілковите припинення) припливу іноземних студентів.

Якість вищої освіти. 11,5% матеріалів стосується якості освітніх послуг — точніше, її зниження у зв'язку з вимушеним переходом на віддалене навчання. Особливо це відчувається під час викладання природничих, технічних, медичних та мистецьких дисциплін, коли потрібно передавати не лише теоретичні знання, а й практичні вміння. Тому належна організація лабораторних та практичних занять під час пандемії стала одним з першочергових завдань дистанційної освіти. Значні труднощі виникали й під час проведення заліків та іспитів (особливо випускних), захисту кваліфікаційних робіт. З іншого боку, експертів непокоїть те, що освітній процес, «переміщений» в онлайн, втрачає низку атрибутів, які здавна цінувалися студентами, — можливість живого спілкування, набуття нового соціокультурного досвіду та участі у громадському житті.

²⁶ Online International Learning. (n. d.). *About COIL*. Retrieved from <http://onlineinternationallearning.org/about>

Позбавивши багатьох здобувачів освіти повноцінного навчання, пандемія коронавірусу водночас суттєво збільшила попит на короткотермінові дистанційні курси: за шість місяців 2020 року на освітніх платформах *Coursera*, *edX* та *FutureLearn* зареєструвалося понад 32 млн нових користувачів — удвічі більше ніж за весь 2019 рік²⁷. На рис. 4 показано приріст трафіку цих сайтів з початку пандемії (*Coursera* — з 27,0 до 70,1 млн чол., *edX* — з 12,0 до 21,9, *FutureLearn* — з 4,0 до 7,9 млн).

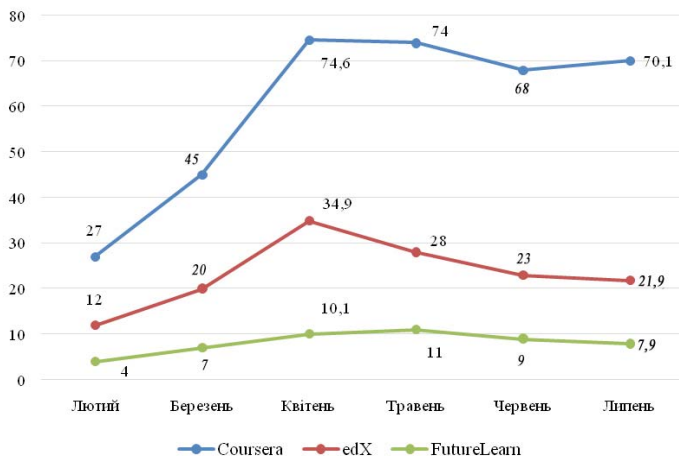

Рис. 4. Кількість відвідувачів (млн чол.) освітніх платформ у 2020 році

Джерело: the Report by Class Central.

²⁷ Shah, D. (2020, August 16). By the numbers: MOOCs during the pandemic. *The Report by Class Central*. Retrieved from <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-pandemic>

Наукові дослідження в університетах. Ця тема обговорюється в 11% статей. Передусім ідеться про вимушені зміни в системі організації науково-дослідницьких робіт і конференцій (тобто перехід більшості з них у віртуальний простір), а також про скорочення (і навіть припинення) фінансування низки наукових проєктів. Зрозуміло, що це відбулося на кар'єрних планах дослідників: близько двох третин учасників опитування, виконаного британською дослідницькою мережею *SMaRteN*²⁸, висловлювали занепокоєння з приводу власного майбутнього (зокрема матеріального становища, оскільки гранти на проведення наукових досліджень або відтерміновувалися, або могли взагалі не надаватися). А серед респондентів, які брали участь в опитуванні від Міжнародної асоціації університетів, більш ніж половина (52%) повідомили, що ризикують не завершити вчасно свій дослідницький проєкт.

З іншого боку, сфера наукових досліджень та міжуніверситетської співпраці не постраждала так сильно внаслідок пандемії, як, скажімо, сфера інтернаціоналізації. Багато вишів розпочали «пошук нових форм взаємодії в умовах цифрового середовища для збереження постійної комунікації, розв'язання спільних завдань і проблем, вироблення оптимальних рішень для всіх сторін»²⁹. Прикметним

²⁸ Докладніше див.: Вугон, Н., & Metcalfe, J. (2020, May 23). Impact of COVID-19 on doctoral and early career researchers [Data set]. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.12361493.v1>. В опитуванні взяло участь близько 5 тис. респондентів (дослідників-початківців, докторантів та штатних працівників).

²⁹ Аржанова, И. В., Барышникова, М. Ю., Заварыкина, Л. В., Нагорнов, В. А., & Перфильева, О. В. (2020). *Влияние пандемии COVID-19 на сектор высшего образования и магистратуру: международный, национальный и институциональный ответ* [Аналитический материал]. Получено из <https://www.ntf.ru/content/seriya-analiticheskikh-materialov-o-razviii-vysshego-obrazovaniya>

було й звернення до науковців та дослідницьких спільнот з різних країн світу об'єднати свої зусилля заради боротьби з коронавірусом. У цьому зверненні, опублікованому ще на початку пандемії в часописі “Nature”, дослідників закликали бути відкритими та ділитися своїми знахідками з колегами, тобто керуватися принципом “keep sharing, stay open”³⁰. Такий крок, серед іншого, міг би започаткувати нові форми міжнародної співпраці.

Близько однієї десятої публікацій (див. рис. 3) присвячено феномену **онлайн-навчання** в контексті його впливу на якість освіти, психологічне благополуччя викладачів і студентів, а також попиту на освітні послуги загалом. Як свідчать дані опитування, здійсненого Міжнародною асоціацією університетів, пандемія призвела до істотних змін (і навіть перебоїв) у організації навчального процесу в 98% вишів. У кінці березня 2020 року близько третини (31%) респондентів (переважно з країн Африки) повідомили про тимчасове припинення занять. Викладачі решти університетів змогли замінити очне навчання дистанційним. Однак більш ніж половина закладів освіти не була готовою до роботи в такому форматі³¹. Згідно з вищезазначеним дослідженням від *Inside Higher Ed*, в якому брало участь 172 президенти та ректори коледжів й університетів, принаймні 80% з них були стурбовані впливом віддаленого навчання на фізичне й психічне здоров'я студентів і педагогічних

³⁰ Calling all coronavirus researchers: Keep sharing, stay open. (2020, February 4). *Nature*, 578(7793), 7. <https://doi.org/10.1038/d41586-020-00307-x>

³¹ Whitford, E. (2020, November 12). New data outline colleges' biggest COVID-19 concerns worldwide. *Inside Higher Ed*. Retrieved from <https://www.insidehighered.com/quicktakes/2020/11/12/new-data-outline-colleges-biggest-covid-19-concerns-worldwide>

працівників. Також чимало труднощів було пов'язано з забезпеченням належного рівня залучення студентів до занять, дотриманням високих академічних стандартів та опануванням менш досвідченими викладачами цифрових технологій для використання в освітньому процесі. Он-лайн-навчання спричинювало підвищене навантаження і на викладачів, і на студентів, через що вони втомлювалися, а успішність останніх погіршувалася³².

Звісно, дистанційне навчання має деякі переваги, насамперед гнучкість (у чому впевнена значна частина учасників опитування від Міжнародної асоціації університетів). Он-лайн-формат дає змогу продовжувати навчальний процес попри карантин, ширше застосовувати мультимедійні технології у викладанні різних дисциплін. Студентам не потрібно витрачати час на дорогу, вони не прив'язані до конкретного географічного місця і, крім того, можуть самостійно регулювати темп навчання. Проте ці переваги нівелюються, якщо у студента, наприклад, немає умов для навчання вдома або в університетах відсутня якісна інфраструктура. Зрозуміло, дається взнаки й недостатня обізнаність із цифровими технологіями. А ще на дистанційних лекціях викладачеві набагато складніше утримувати увагу та інтерес студентів.

Деякі статті з цього тематичного розділу містять рекомендації експертів щодо поліпшення організації онлайн-занять. Так, Х. Хан окреслює три групи проблем, з якими найчастіше стикаються викладачі на «дистанційці», й пропонує шляхи подолання цих перешкод³³:

³² Щепетильникова, Є. (2020, 22 листопада). Крок у майбутнє: що чекає на міжнародну освіту після COVID-19. *Дзеркало тижня*. Отримано з <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/krok-u-majbutnje.html>

³³ Han, H. (2020, March 21). How to make the switch to online teaching more effective. *University World News*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200317134745462>

а) проблеми з мережами. Є університети, де від викладачів вимагають дотримуватися звичного графіка роботи. Але це не завжди можливо — зокрема, коли трапляються перебої з інтернетом або падає якість зв'язку через одночасну присутність великої кількості користувачів на одній платформі. Тому викладачам краще заздалегідь розмішувати свої навчальні курси на онлайн-платформі університету, щоби студенти могли їх проходити в зручному для себе темпі, а в синхронному режимі влаштовувати лише дискусії та сесії «запитання — відповідь»;

б) проблеми вибору ресурсів. Іноді досить важко зорієнтуватися в розмаїтті навчальних матеріалів. Тому викладачеві рекомендується добирати навчальний матеріал самому й пропонувати якусь його частину студентам для самостійного опрацювання. Слід звертати увагу як на змістове наповнення курсу (наприклад, поєднувати інформаційні блоки з розважальним контентом), так і на обсяг завдань (він не має бути надто великим, щоби не перевантажувати студентів);

в) проблеми з залученням студентів до занять. Х. Хан радить урахувувати активність студентів на онлайн-заняттях під час підсумкового оцінювання. Іспит, на думку автора, має здебільшого слугувати способом перевірки ефективності викладання в онлайн-середовищі (тобто допомагати викладачеві покращити свою методику).

Фінансування закладів вищої освіти (8,9% матеріалів). Як розповідалося раніше, пандемія коронавірусу стала причиною фінансових негараздів для великої кількості ЗВО. Найскрутніше довелося тим, де, за традицією, значну частину становили студенти-іноземці, зокрема вихідці з Китаю та Індії. Адже COVID-19 змінив плани багатьох молодих людей щодо навчання в іншій країні. У підрозділі «Інтернаціоналізація вишів» ми наводили дані опитування від агенції QS, згідно з якими 48% респондентів з Ки-

таю та 54% з Індії збиралися відкласти вступ до вишу на наступний рік. З огляду на те, що, наприклад, у коледжах США китайські та індійські студенти становили понад 80% від загального числа здобувачів освіти з інших країн (цифри за 2019 рік)³⁴, описана ситуація не могла не позначитися на фінансово-економічному становищі цих закладів. Такі ж труднощі переживали й університети та коледжі Великої Британії, Канади, Австралії, Нової Зеландії.

Ще одним несприятливим чинником стало зниження платоспроможності багатьох здобувачів освіти або їхніх родин (передусім через втрату роботи самим студентом або кимось із членів його сім'ї). Ті, хто не мав змоги оплачувати навчання чи проживання в гуртожитку, були змушені залишити університет (принаймні тимчасово) та повернутися додому.

Внаслідок пандемії цілком імовірним стало скорочення державного фінансування ЗВО, про яке ми згадували на початку доповіді. Тому не дивно, що більшість учасників опитування від Міжнародної асоціації університетів вважала фінансові наслідки «коронакризи» найсерйознішим викликом для своїх закладів. А частина університетів через фінансові труднощі взагалі опинилася перед загрозою закриття³⁵.

До останнього тематичного кластера ввійшли публікації, в яких порушується питання **взаємодії ЗВО з державою**. 89% керівників закладів вищої освіти, як свідчать дані від *Inside Higher Ed*, потребували державної підтримки для компенсації заподіяних пандемією збитків, 71% — гнучкості

³⁴ Hanson, M. (2021, August 7). College enrollment & student demographic statistics. *EducationData.org*. Retrieved from <https://educationdata.org/college-enrollment-statistics>

³⁵ Mitchell, N. (2020, May 7). Students to decide which institutions survive COVID-19. *University World News*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200507135847614>

обмежень, що регулюють освітній процес в умовах віддаленого навчання, 37% — полегшення умов одержання позики, яка допомогла би їхньому навчальному закладу впоратися з тимчасовими фінансовими труднощами, а 14% указали на необхідність допомоги в оформленні віз для іноземних студентів.

Під час пандемії університети потребували також регулярної інформаційної підтримки, оскільки їм постійно доводилося стежити за змінами в законодавстві, які були пов'язані з карантинними обмеженнями, та вживати відповідних заходів.

Розглянувши тематику статей, у яких висвітлювалися питання впливу пандемії COVID-19 на систему вищої освіти, ми перейшли до аналізу *тональності* цих матеріалів. Нас цікавило, як саме автори статей сприймають зміни, що сталися в житті університетів під час пандемії, — позитивно, негативно чи нейтрально. Згідно з результатами нашого аналізу, досить значна частина експертів у сфері вищої освіти (36%) розцінює наслідки пандемії для вищої школи як негативні (що, зрештою, цілком очікувано). Водночас практично стільки ж — 35% — вважають «коронакризу» *чинником, що дав змогу оприявити давно назрілі проблеми вищої освіти та запустити (або прискорити) потрібні трансформаційні процеси*³⁶. Автори решти публікацій (29%) поділяють думку, що пандемія коронавірусу має як позитивні, так і негативні сторони (щодо системи вищої освіти), і вони врівноважуються між собою (див. рис. 5).

Класифікація статей за інтонацією висловлювання та з урахуванням регіону. Експерти зі США та країн Європи оцінюють викликані пандемією трансформаційні процеси

³⁶ Про позитивні аспекти пандемії коронавірусу стосовно системи вищої освіти згадувалося в підрозділі «Стратегія».

Рис. 5. Класифікація текстів за тональністю

у вищій школі доволі песимістично: дві третини статей від цих авторів характеризуються негативним емоційним забарвленням (див. рис. 6). Крім того, статистично значуще превалює негативна інформація у новинах зі США³⁷. Натомість експерти з Китаю схильні до позитивних або нейтральних оцінок. Мабуть, це пояснюється особливостями китайського менталітету, оскільки в мандаринській мові ієрогліф, що позначає кризу, має ще одне значення — «шанс». Утім,

³⁷ Кількісний аналіз показав наявність статистично значущого зв'язку помірної сили між ознаками «регіон» та «оцінка змін у сфері вищої освіти»: χ^2 -квадрат дорівнює 0,001, коефіцієнт взаємної спряженості — 0,3.

вибірка є невеликою, тому для підтвердження або спростування цієї гіпотези потрібне глибше дослідження.

Переважає позитивної тональності простежується також у публікаціях зі світу загалом (70 статей зі 189, на противагу 55 з негативною та 64 з нейтральною інтонацією).

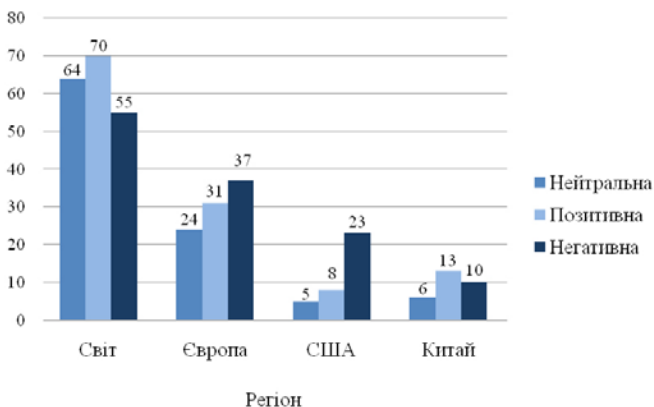

Рис. 6. Інтонаційна класифікація текстів з урахуванням регіону (частотний розподіл)

Інтонаційна класифікація матеріалів за тематикою має такі особливості:

— чи не найбільшньою проблемою виявилось погіршення фінансового стану вишів, зумовлене як очікуванням скорочення видатків держбюджету на освіту, так і втратою істотної частини доходів від навчання студентів (зокрема іноземних, а також тих, кому довелося залишити університет через матеріальну скруту). Природно, що статті, в яких порушуються фінансові питання, мають переважно негативне емоційне забарвлення. Їх налічується 58,1% у цьому тематичному кластері (див. рис. 7);

— позитивна тональність характерна для публікацій, в яких аналізуються перспективи наукових досліджень. Автори цих публікацій упевнені, що робота дослідників у нових умовах сприяла підвищенню відкритості науки, прискоренню вільного потоку інноваційних знань і технологій, швидкому налагодженню контактів та появі нових форм міжнародної співпраці (зокрема, дослідницьких просторів і консорціумів для боротьби з коронавірусом). До того ж пандемія довела важливість фундаментальних наукових досліджень;

— матеріалам, у яких обговорюються питання взаємодії закладів вищої освіти з державою, частіше притаманна негативна тональність. Зазначається, що в кризові періоди університетам потрібна фінансова, організаційна та інформаційна підтримка, яку держава не завжди надає оперативно.

Висновки. Аналіз змісту опублікованих у період з 15 березня 2020-го по 15 березня 2021 року матеріалів, підготовлених експертами в царині вищої освіти з різних країн, показав, що: а) пандемія коронавірусу оприявнила низку проблем, які існували в цій сфері протягом тривалого часу (залежність від зовнішніх джерел фінансування, недосконалий механізм стратегічного планування, брак обладнання, необхідного для впровадження новітніх освітніх технологій тощо); б) створила нові серйозні виклики для діяльності університетів. Ситуація, що склалася в зв'язку з надзвичайно високими темпами поширення коронавірусу, вимагала оперативних рішень та заходів, спрямованих на дотримання санітарно-гігієнічних норм, пом'якшення ризиків для фізичного й психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу та продовження навчання в абсолютно нових умовах. Перед вишами постали численні питання, пов'язані зі збереженням якості навчання й викладання (особливо для студентів медичних, технічних і

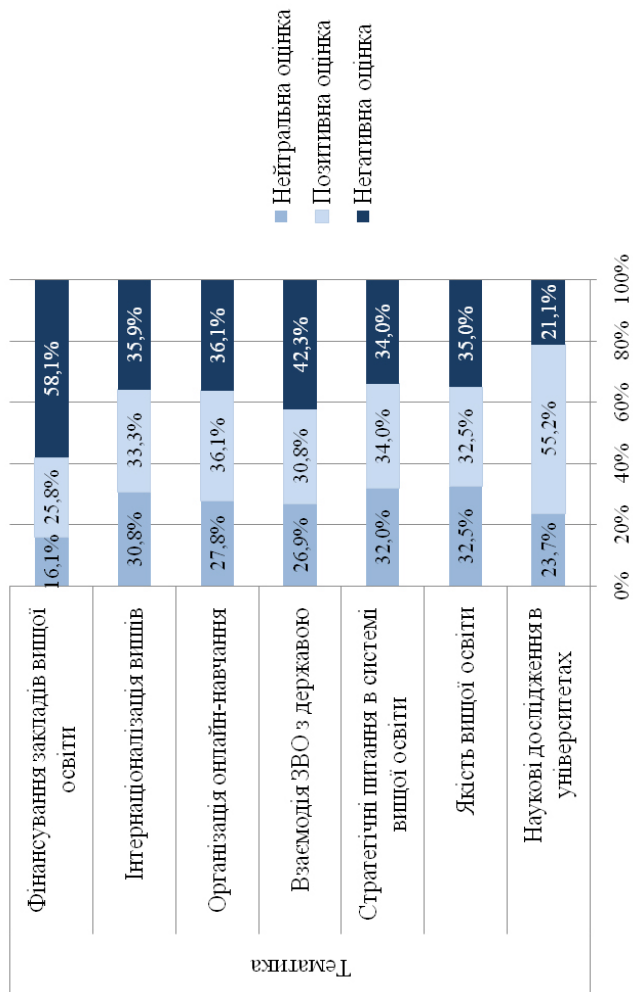

Рис. 7. Інтонаційна класифікація текстів з урахуванням тематики

творчих спеціальностей), проведенням міжнародних досліджень та конференцій, випуском студентів останніх курсів, залученням абітурієнтів (зокрема з числа іноземних громадян) та забезпеченням більш-менш стабільного функціонування самого закладу освіти.

Цілком ясно, що в «постковідні» часи системі вищої освіти не вдасться зберегти статус-кво. Університетам доведеться якомога швидше впроваджувати цифрові освітні технології, переглядати й змінювати зміст навчальних програм, відмовлятися від застарілих методів і підходів, шукати нові шляхи співпраці з міжнародними партнерами та розробляти ефективні бізнес-моделі — для того, щоби бути конкурентоспроможними в постпандемічному світі.

Невідомо, скільки триватиме пандемія та спричинені нею соціальна й культурна хаотичність, а також імпровізаційні спроби реагування на породжені нею виклики. Неможливо передбачити, скільки часу мине, поки людство опиниться в «постковідному» світі. Проте вже зараз можна висловити деякі припущення щодо загальної картини вищої освіти в тій, «постковідній» реальності.

1. У вищій школі, найімовірніше, домінуватиме дистанційний формат навчання та викладання: співвідношення контактного й віртуального спілкування між викладачами та студентами вже не буде таким, як у «прековідні» часи. Це означає не просто розробку досконаліших інструментів для навчання й оцінювання, чи ширше застосування інформаційно-комунікаційних технологій в навчальному процесі, чи перенесення традиційного освітнього контенту з аудиторій та лабораторій в інтернет-простір — це передбачає докорінну зміну методів викладання, дидактичних і психологічних підходів, стрімкий розвиток цифрової педагогіки. І це грандіозний виклик для вищої освіти, який,

можливо, ще не усвідомлюється повною мірою (що принаймні засвідчують переможні реляції деяких ЗВО про успішний перехід на дистанційне чи змішане навчання та вирішення всіх пов'язаних з цим проблем).

Досвід «пандемічної педагогіки» показав, що онлайн-навчання — це вдале доповнення до традиційного, а не заміна його, що сучасні технології поживляють та урізноманітнюють освітній процес, але вони не здатні заступити місце педагога, який має певний багаж знань, дослідницький досвід та опанував викладацьку майстерність. З іншого боку, класичне (очне) навчання, незважаючи на свої сильні сторони, виявилось не пристосованим до нестандартних ситуацій на кшталт пандемії COVID-19, коли, скажімо, викладачі та студенти не мають змоги бути присутніми в одному місці водночас. Тому головне завдання для вищої освіти в майбутньому полягатиме в збереженні переваг традиційного навчання та доповненні цих переваг можливостями новітніх технологій.

2. Вищу школу, на превеликий жаль, очікує значне зменшення «живого» й безпосереднього спілкування в університетських стінах, збіднення студентського життя, заради якого (а не тільки заради знань та фахової підготовки) молодь ще з часів написання студентського гімну “*Gaudeamus igitur*” вступала до університетів, набуваючи там соціального й культурного досвіду, беручи участь у громадському житті, а також нагромаджуючи соціальний та символічний капітал. Цінність університетського навчання за таких умов може різко знизитися або ж узагалі втратитися. Водночас істотно зростатиме попит на короткотермінові спеціалізовані онлайн-курси та збільшуватиметься кількість освітніх сайтів і платформ, як-от *Coursera*, *edX*, *Udacity*, *Khan Academy*, *FutureLearn* та *Canvas Network*.

3. Пандемія продемонструвала важливість цілої низки особистісних якостей та універсальних навичок, виробленню яких у вищій школі не приділяли достатньої уваги. Йдеться про креативність, наполегливість, емпатію, емоційну стійкість, толерантність до невизначеності, самоконтроль, керування часом тощо. Ці ж якості і навички сьогодні чи не найбільше цінуються на ринку праці, тому їхній діагностиці та розвитку має бути відведене належне місце в навчальних програмах.

4. Процес інтернаціоналізації вищої освіти може піти на спад або й зовсім припинитися. Студенти віддаватимуть перевагу дистанційному зарахуванню та навчанню. Безсумнівно, це позначиться на фінансовому стані університетів, які отримували частину своїх доходів від навчання іноземних громадян. А оскільки на тлі економічної кризи видатки державного бюджету на освіту теж скорочуватимуться, чимало закладів вищої освіти узагалі можуть опинитися на межі банкрутства.

5. Погіршення фінансового становища вишів насамперед відіб'ється на їхній кадровій політиці: переважна більшість викладачів будуть змушені перейти на часткову зайнятість або працювати за тимчасовим контрактом. Це може призвести до прекаріатизації науково-педагогічних працівників, а також зменшити приплив талановитої молоді до університетів (на посади викладачів або дослідників). Безперечно, це знизить і якість викладання, і результативність наукових досліджень. Адже викладачі відіграють у процесі створення цифрового освітнього середовища першорядну роль. Саме на них покладається завдання побудови навчальних планів і програм, розробки ефективного дизайну для того чи того онлайн-курсу та забезпечення його змістового наповнення.

6. Як згадувалося раніше, пандемія COVID-19 показала важливість гнучкості й адаптивності (як чинників життєздатності університету та всієї системи вищої освіти). Отже, в майбутньому виживуть ті заклади, які зуміють швидко адаптуватися до нових умов життя, стати, за влучним висловом Нассіма Талеба, «антикрижкими» організаціями, менш уразливими до наступних криз.

Отже, змінюватиметься як «ландшафт» вищої освіти, так і її позиція серед інших базових соціальних інститутів, її відносини з економічним, політичним та соціальним оточенням. Зміни охоплять внутрішнє життя університетів, стосунки адміністрації з персоналом, механізм менеджменту ЗВО тощо. Посилюватиметься розшарування професорсько-викладацького складу за віком, цифровою компетентністю та науково-педагогічною продуктивністю. Ці тенденції спостерігатимуться в усьому світі, тому вже сьогодні вкрай потрібно розробити стратегію адаптації вишів до «нової нормальності», щоби бути готовими до нелегких «постковідних» часів.

Матеріал отримано 15.05.2021

*Наталія Коваліско,
доктор соціологічних наук, професорка кафедри
соціології історичного факультету Львівського
національного університету імені Івана Франка*

*Сергій Макеєв,
доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціальних структур Інституту соціології
Національної академії наук України (Київ)*

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ І НАДЗВИЧАЙНІ ПОДІЇ³⁸

І в економіці, і в соціології заведено вважати відмінності між людьми внутрішньо ієрархічними, неоднорідними й такими, що перетинаються між собою. Це, зокрема, класові відмінності, гендерні, освітні, вікові/поколінневі, регіональні, а також за типом поселень. Економісти розглядають нерівність як асиметрію доходу й добробуту, що пов'язана з віковими, гендерними або поселенськими аспектами. Соціологи ж роблять акцент переважно на класовій нерівності, приділяючи увагу аспектам доходу, віку, гендеру, регіону й типу поселення. Крім того, соціальна структура конструюється з застосуванням комбінаторики нерівномірно розподілених соціально значущих (життєво важливих) благ та ресурсів. Їхній перелік жорстко не регламентований, але найістотнішими є ті, які становлять об'єкт домагань індивідів. Ці ресурси також утворюють соціологічну метрику простору нерівності за екстраорди-

³⁸ Статтю підготовлено в рамках реалізації проєкту з виконання наукових досліджень і розробок 2020.01/0212 «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантової підтримки Національного фонду досліджень України.

нарних обставин (коли події здійснюють селекцію). Зазвичай ідеться про такі блага:

— **статус**, або становище людини в суспільстві, її задоволеність роботою та життям, оцінку власної матеріально-фінансової ситуації;

— **престиж/визнання** (авторитет, добру репутацію);

— **безпеку**. Пов'язана з рівнем тривожності, з ризиком захворіти або втратити роботу, залишитися без соціальної допомоги чи дотацій, інакше кажучи — бути виключеним;

— **здоров'я**, складниками якого є оцінка фізичного та психічного самопочуття, а також якість і доступність медичних послуг;

— **мобільність** (перспективи кар'єрного зростання, підвищення кваліфікації, трудової міграції, підробітків тощо);

— **соціальні зв'язки** (коло спілкування, групи підтримки).

У масових опитуваннях емпірично фіксуються асиметрії й диспропорції, що всі разом складаються в певні конфігурації, які визнаються «соціальною нерівністю» й саме так описуються. Здебільшого йдеться про узагальнене уявлення, деталі якого задані переліком благ, вимірюваних за допомогою різноманітних шкал. Водночас соціолог переконаний, що твердження про поглиблення, зростання або загострення соціальної нерівності не входить до його компетенції. Зміни в стані нерівності, які дуже умовно називають «об'єктивними», кристалізуються силами як екзогенних (надзвичайні події, як-от війни, епідемії чи природні катастрофи), так і ендогенних чинників (скажімо, для України — це німецька економіка та обмежена дієздатність влади). Такі чинники не відбиваються буквально в уявленнях чи оцінках респондентів, з якими має справу соціолог. Мінливі лики нерівності орієнтуються й описуються як «перерозподіл шансів чи тягот», як «нові нерівномірності доступу», «наближення горизонту здійсненого», поліп-

шення/погіршення соціального самопочуття. Рухатися до «об'єкта» — до того, що перебуває поза індивідом, соціологові заборонено. Фокусуватися слід виключно на «суб'єкті»: на його сприйнятті, на тому, що він думає чи відчуває; на що може сподіватися, що йому доступне; до чого він здатний прагнути і що він може з усім цим зробити.

Надзвичайними зводяться події, які за своєю сутністю, властивостями та міццю є «анархічними вторгненнями», що здатні дезорганізувати процеси або стани, однак не можуть конструювати нове. Найвідомішою спробою описати вплив надзвичайних подій на економічну нерівність (стратифікацію доходів та добробуту) є дослідження професора Стенфордського університету Вальтера Шайделя (Walter Scheidel)³⁹. У книзі «Великий зрівнювач: насильство та історія нерівності від кам'яної доби до XXI століття» виокремлюються чотири типи надзвичайних подій, які здатні повністю згладити економічну нерівність: війни з масовою мобілізацією (*mass mobilisation warfare*), революції, супроводжувані кардинальними перетвореннями (*transformative revolutions*), розпад держави (*state failure*) та смертоносні пандемії (*lethal pandemics*) на кшталт чуми та віспи в середньовічній Європі. Також окреслюються умови, за яких ці події здатні чинити максимально потужний вплив на економічне життя суспільства:

— війна (для того, щоби зменшити економічну⁴⁰ нерівність) має бути тотальною, мобілізувати все населення, спричинити неконтрольовану інфляцію, інтенсифікувати

³⁹ Scheidel, W. (2017). *The Great Leveller: Violence and the history of inequality from the Stone Age to the twenty-first century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

⁴⁰ Про вплив екстраординарних подій саме на соціальну нерівність у цій праці не розповідається.

процес конфіскації багатств та накопичень, скоротити виробництво багатьох товарів, ускладнити обіг капіталу, сприяти запровадженню нових податків та радикальному перерозподілу бюджетних коштів на користь армії;

– пандемія теж має бути спустошливою, оскільки тоді (через брак робочої сили) роботодавці будуть змушені платити більше найманим працівникам, що своєю чергою істотно знизить їхні доходи.

Незважаючи на те, що надзвичайні події є дуже успішними «дестратифікаторами», їхня дія ніколи не була універсальною. Минав час, і виникали нові форми нерівності. На розподіл статків частіше впливають макроекономічні кризи. Крім того, багато чого залежить від конкретних обставин — від місця або часу.

А як же позначиться нинішня пандемія на стратифікації суспільства? На це питання намагалися знайти відповідь фахівці британського Інституту фіскальних досліджень (Institute for Fiscal Studies). Улітку та восени 2020 року вони аналізували статистичні дані щодо впливу пандемії COVID-19 на економічну нерівність, показниками якої є коефіцієнт Джині та розподіл доходів за децильними (10%) групами населення. Результати аналізу публікувалися в спеціальних випусках під назвою “Inequality: The IFS Deaton Review”. Цей проєкт очолює Ангус Дітон (Angus Deaton), який у 2015 році отримав Нобелівську премію з економіки за дослідження споживання, бідності та добробуту. Найімовірнішими наслідками пандемії, на його думку, будуть такі:

– увиразнення, загострення або поглиблення наявних («старих») нерівностей. Це, зокрема, вікові (неоднаковий ризик захворіти на коронавірус серед молоді й старших людей), освітні (офісні працівники, які є зазвичай випускниками університетів чи коледжів, працюватимуть відда-

лено й не наражатимуть себе на небезпеку інфікування коронавірусом), нерівності за статками (низькі доходи обмежують доступ до ліків та медичних послуг), за потребою в конкретних компетентностях або навичках, а також за територією проживання й типом поселення. Актуалізується й те, на що раніше звертали мало уваги;

– з'являться «нові» нерівності. Які саме, не уточнюється, але можна припустити, що хтось успішно адаптується до дистанційного режиму роботи й навчання, тоді як хтось інший (наприклад, представники малого та середнього бізнесу) буде вибитий з колії. Сформуються прошарки «нових успішних» і «нових бідних», відмічених знаком пандемії;

– у світлі COVID-19 нерівність стане питанням політичного порядку денного — закликаючи до реформ, а також відповідальності та компетентних дій з боку влади;

– особливості модифікацій нерівності безпосередньо залежатимуть від інституційних, економічних та політичних структур того чи того суспільства.

Цікаво, що Ангус Дітон, а в унісон з ним ще один нобелівський лауреат Джозеф Стігліц (Joseph Stiglitz)⁴¹, чия стаття було опубліковано в осінньому випуску часопису Міжнародного валютного фонду «Фінанси і розвиток», гадають, що від пандемії може бути певна користь. Вона, серед іншого, вказує на необхідність докорінних змін у системі охорони

⁴¹ Докладніше див.: Smith, R. (2020, July 16). Nobel-winning economist says COVID-19 spotlights limitations of U.S. health system. *USCDornsife*. Retrieved from <https://dornsife.usc.edu/news/stories/3264/covid-19-spotlights-limitations-of-u-s-health-system>; Stiglitz, J. (2020). Conquering the Great Divide. *Finance & Development*. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/09/COVID19-and-global-inequality-joseph-stiglitz.htm>

здоров'я та в економічній політиці загалом, на важливість соціальної солідарності, розширює повноваження урядів у справі боротьби з бідністю, а також підвищує попит на наукове та експертне знання з боку політиків — оскільки потрібно виробляти й ухвалювати ефективні управлінські рішення.

Соціологічних досліджень, присвячених впливу надзвичайних подій на соціальну нерівність, поки що небагато. З огляду на це постає питання: а чи здатні наші традиційні соціологічні «детектори» виявити цей вплив? Є підстави вважати, що так. Підкріплюють наше припущення результати щорічного моніторингового опитування Інституту соціології «Українське суспільство». В цьому опитуванні, починаючи з 1994 року, респондента/респондентку просять розмістити себе на одній із семи уявних сходинок, що відображають становище людини в суспільстві. Перша сходинка відповідає найнижчому статусу, сьома — найвищому. Тобто до уваги беруть суб'єктивну оцінку респондентами власного статусу.

За період, упродовж якого проводиться моніторингове дослідження, Україні довелося пережити принаймні **три** екстраординарні події: фінансову кризу 2008 року, збройний конфлікт на Донбасі, що розпочався в 2014 році, та пандемію COVID-19.

Наведемо деякі емпіричні дані за ці роки.

— У 2009 році валовий внутрішній продукт був на 15% меншим, ніж у 2008-му, і склав 63% від ВВП 1990 року. Реакція громадян була відповідною: вони оцінювали свій соціальний статус нижче, ніж у попередні роки. 11% респондентів розташували себе на першій сходинці, 19% — на другій (проти 8% і 15% у 2006 році). З іншого боку, на четвертій і п'ятій сходинці розмістили себе 25% і 6% (у 2006 році таких респондентів було 29% і 10%). Варто зауважити, що з 1998 по 2006 рік частка осіб, які ставили себе на

перший і другий східець, стабільно зменшувалася, а частка тих, хто ставив себе на четвертий і п'ятий східець, — навпаки, збільшувалася. У 2009-му, як бачимо, картина дещо змінилася.

— Після виходу з кризи економіка України почала відновлюватися. Цей період тривав до 2013 року. ВВП зростає (сягнувши 69% від рівня 1990 року), соціальне самопочуття громадян теж покращувалося. Побільшало тих, хто бачив себе на четвертій сходинці і вище, натомість поменшало тих, хто відносив себе до перших двох категорій. Практично відтворилася ситуація 2006 року.

— Надзвичайні події зими 2013–2014 років, анексія Криму Росією та воєнні дії на сході країни справили вельми негативний вплив як на економіку, так і на матеріальний добробут громадян. У 2015 році ВВП скоротився до 59% від рівня 1990 року (ставши таким, як у 2004 році). Національна грошова одиниця (гривня) знецінилася майже втричі, було запроваджено нові податки. Доходи пересічних українців істотно знизилися. До того ж унаслідок війни на Донбасі понад мільйон громадян стали вимушеними переселенцями, втративши майно, житло, роботу. Проте цього разу, на відміну від минулих років, економічні негаразди не позначилися на сприйнятті респондентами власного соціального статусу: частка тих, хто потрапив на перші три сходинки, зменшилася, а тих, хто розмістив себе на четвертій і п'ятій, — зросла до 45% (у 2013 році таких респондентів було 37%).

— Отже, спостерігався парадокс: матеріальне становище погіршувалося, а соціальне самопочуття — ні. Ба більше — покращувалося. Вочевидь, якості, набуті українцями завдяки Революції гідності (як-от почуття соціальної згуртованості, гордості за здійснений вибір, причетності до великої справи), допомогли їм «дистанціюватися» від матеріального чинника й оцінювати своє становище в суспільстві на підставі інших критеріїв. Водночас не варто виключати й так званий «ефект запізнення», або ж брак синхронності між

впливом на індивідів суто негативного економічного чинника (тобто економічним примусом) та визначенням ними власного статусу в суспільстві за екстраординарних умов.

— Ще одним потрясінням для вітчизняної економіки стала пандемія коронавірусу та пов'язані з нею карантинні обмеження. Господарська діяльність частини підприємств тимчасово припинилася, багато людей залишилися без роботи або ж не отримували зарплатні. Дуже сильно постраждав малий та середній бізнес. Восени 2020-го понад половина наших громадян повідомляли про деяке (35%) або значне погіршення (22%) матеріального стану своїх сімей. Але це теж не призвело до збільшення частки респондентів на нижніх щаблях соціальної ієрархії: 58% опитаних вибрали третю й четверту сходинки, а 23% (майже чверть) — п'яту, шосту й сьому, що на 5% більше, ніж 2015 року. Мабуть, такий феномен можна пояснити здатністю протистояти негативним ефектам криз, яку українці виробили останніми роками.

Для відстеження наслідків пандемії потрібно виконати заміри відповідних показників до, під час та після неї. Сьогодні є принаймні три бази емпіричних даних, зібраних у «прековідний» період:

1. Масиви моніторингу Інституту соціології НАН України («Українське суспільство») до 2019 року.

2. Масив і звіт Соціологічної асоціації України «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017–2018 рр.).

3. Масив Міжнародної програми соціального дослідження (International Social Survey Programme / ISSP) за 2019 рік, модуль «Соціальна нерівність — 5». У дослідженні брали участь Інститут соціології НАН України та кафедра соціології Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Також очікується не менше трьох баз емпіричних даних, що збираються під час пандемії та збиратимуться після неї. Це, зокрема:

1. Масиви моніторингу Інституту соціології НАН України за 2020-й і наступні роки.

2. Проект Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 у контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід», який фінансується Національним фондом досліджень України (керівник — В. Степаненко; завершення в 2021 році).

3. Проект Інституту соціології НАН України «Соціальні, економічні та медико-психологічні наслідки пандемії COVID-19 в Україні: моніторинг масових настроїв та потреб», який теж фінансується Національним фондом досліджень (керівник — С. Дембіцький, завершення в 2021 році).

Спираючись на результати вищезазначених досліджень, можна прогнозувати такі наслідки пандемії коронавірусу для соціальної стратифікації:

— змінюватимуться оцінки респондентами нерівності в суспільстві (у модулі «Соціальна нерівність —5» це можна виявити за допомогою геометричних фігур, які репрезентують розподіл людей у суспільстві згідно з їхнім становищем). Меншатиме або більшатиме частка індивідів, які розміщують себе на тому чи тому шаблі соціальної ієрархії або ж відносять себе до певного класу чи категорії;

— відбуватимуться не лише кількісні зміни в розподілах, а й у якісному складі тих чи інших категорій населення внаслідок зростання їхньої неоднорідності за певними ознаками;

— між погіршенням матеріально-фінансового становища, що відчувається відразу й безпосередньо, та оцінкою індивідом власного статусу в суспільстві спостерігатиметься лаг (розрив у часі) — як своєрідний індикатор опору економічному примусові;

– пандемія встановить ієрархію значущості соціальних благ, на вершині якої опиняться здоров'я, багатство та соціальні зв'язки. Утім, якою буде послідовність цих благ, поки невідомо — про це дадуть уявлення емпіричні дані;

– що стосується доступу до життєво важливих ресурсів, то тут регіональні та поселенські нерівності будуть виразнішими й гострішими, ніж класові;

– паралельно відбуватимуться зміщення послідовності рангів інших благ та ресурсів: наприклад, підвищуватиметься престиж тих чи тих галузей економіки, професій або занять. Або ж збільшуватиметься матеріальна чи символічна винагорода для представників деяких професій (лікарів, військовослужбовців тощо);

– ступінь успішності пристосування до пропонованих пандемією обставин життя варіюватиме. Внаслідок нерівномірного розподілу тягот між різними категоріями населення та узгодженого чи неузгодженого впливу на них війни й пандемії формуватиметься своєрідна структура часів надзвичайних подій. Найімовірніше, вона міститиме такі елементи: «успішні / включені / ті, що мають адаптаційні переваги», «ті, у кого мало що змінилось», «порогові» (лімінальні, тобто розташовані «десь між, ні тут, ні там»), «повністю виключені / адаптаційно обділені»;

– отже, стануться певні зрушення в соціальній структурі суспільства. Їх можна буде виявити та описати на підставі класифікацій, побудованих з урахуванням комплексу показників сприйняття нерівності, які мають бути зафіксовані до, під час та після пандемії.

Можна говорити й про більш далекосяжні наслідки впливу пандемії коронавірусу на суспільне життя:

– у суспільстві пануватиме атмосфера тривожної невизначеності, відчуття «закритого майбутнього» — оскільки невідомо, коли стихне пандемія і чи вдасться покласти їй

край узагалі. Накопичуватимуться негативні емоції та уставки, погіршуватимуться оцінки індивідів щодо ймовірного поліпшення свого становища, тобто звужуватиметься так званий горизонт мобільності;

– закриття зовнішніх ринків праці, навіть часткове, істотно зменшить шанси як окремих індивідів, так і їхніх родин на забезпечення прийняттого рівня добробуту та належної якості життя. Зміни стануться й у життєвих домаганнях громадян;

– надзвичайні події на тлі слабкої економіки, обмеженої дієздатності та недостатньої компетентності влади (випадок України) призведуть до значної дистанційованості громадян від держави. Зараз на це вказують низькі оцінки респондентів щодо ключових соціальних інститутів і політиків, які фактично зводять нанівець їхню репутацію та авторитет;

– з іншого боку, така дистанційованість має певний демократичний потенціал. Пересічні виборці й надалі налаштовуватимуться міняти політиків при владі, інвестуючи в них довіру лише на деякий час і майже не очікуючи від них ефективних дій для загального блага;

– вплив екзогенних чинників на нерівність в українському суспільстві посилюватиметься дією ендегенних і послаблюватиметься автономними зусиллями індивідів;

– насильство (а пандемія є різновидом насильства), як відомо, формує ризик (потенціал) виникнення насильства або тиску у відповідь. Однак умови переходу цього потенціалу в реальну дію залишаються загадковими. Зовні детерміновані й досить різкі зміни в соціальному статусі людини сприймаються нею як структурне насильство, яке генерує відчуття беззахисності. Це відчуття своєю чергою спонукатиме і навіть примушуватиме шукати засоби й ресурси для різних форм протесту проти такого виду насильства (участь у демонстраціях, подання петицій, ухилення від додержання певних правил і приписів);

— отже, соціальна напруженість у суспільстві буде високою. Вона наростатиме ще й тому, що найбільш постраждалим виявиться молоде покоління, для якого «закриватимуться» можливості здобуття якісної освіти (зокрема платної), а також отримання перспективної й добре оплачуваної роботи — як у рідній країні, так і за кордоном. Усе це здатне ініціювати невдоволення наявним станом речей та загострювати проблему соціалізації різних категорій молоді.

Матеріал отримано 10.03.2021

*Славомира-Анна Грушевска,
хабілітований доктор філософії,
професор Щецинського університету (Польща)*

ПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

Как мы можем охарактеризовать себя в XXI веке? Каковы наши цели, наши намерения и наши ценности? Размышляя над поставленными вопросами, следует подчеркнуть, что мы являемся обществом, которое уже не может существовать вне Сети. Мы являемся медийной цивилизацией, которая научилась и привыкла систематически ограничивать контакты в реальном пространстве в пользу виртуальной коммуникации. В этом нет ничего удивительного: происходит естественный адаптационный процесс, обусловленный динамичным развитием технологий, которое, в свою очередь, порождает новые общественные вызовы. Прогресс и связанные с ним перемены мы не в состоянии «заморозить», отсрочить или остановить.

Что же в подобной ситуации мы можем сделать и как нам отнестись к нарастающей трансформации во всех сферах общественного функционирования? Мы можем ее принять, одобрить и внедрить в индивидуальный жизненный проект. Так происходит с древних времен и поэтому не вызывает у нас удивления. Мы привыкли к технологической экспансии и пользуемся ее плодами. Однако 2020 год внес множество корректив, которые породили ранее неизвестные ограничения, обострения и практически парализовали общественную жизнь не только в какой-то одной стране, но и во всем мире. Появился вирус, COVID-19, вскоре охвативший нашу цивилизацию.

Польское общество к первой волне пандемии (в марте 2020 года) отнеслось весьма спокойно. Занятия в школах и вузах проводились в дистанционном режиме. Ограничение поездок, встреч, собраний, ношение масок и соблюдение социальной дистанции в общественных местах было принято без особого сопротивления. Нам казалось, что это не затянется надолго. Но... В то же время мы тщательно изучали информацию в разных источниках, касающуюся развития пандемии и ее главных очагов на карте страны и мира. Мы следили за количеством новых заражений COVID-19 каждые сутки, а также за числом умерших по отношению к числу выздоровевших. И эти цифры, которые свидетельствовали о стремительном распространении коронавируса, отнюдь не внушали оптимизма. Введенные карантинные ограничения постепенно меняли наши привычки, навыки и стандарты поведения. Наступило неблагоприятное принуждение к перемене образа жизни, которое сопровождалось отказом от многих повседневных действий, одновременно побуждая к разработке индивидуальной стратегии выживания. Изменения, в большей или меньшей степени, затронули всех.

В связи с этим возникает вопрос: можно ли было предотвратить или хотя бы смягчить их последствия? Можно ли было предвидеть пандемию и принять необходимые профилактические меры? Оказывается, что да. Еще в 2017 году эпидемиолог Майкл Остерхолм (Michael Osterholm) и писатель-документалист Марк Олшейкер (Mark Olshaker)⁴² опубликовали книгу под названием «Самый смертоносный враг: наша война против микробов-убийц» (“Deadliest enemy: Our war against killer germs”)⁴³. В ней подробно описаны эпидемии, с которыми пришлось столкнуться человечеству за последние десятилетия (геморрагическая лихорадка Эбола, ближневосточный респираторный синдром и т. д.), указаны причины, способствующие возникновению и быстрому распространению этих инфекционных заболеваний, а также изложены действия, которые мы можем предпринять, чтобы спасти себя от опустошительного влияния подобных вспышек в будущем.

К сожалению, рекомендации авторов остались без должного внимания. Не подействовало и предупреждение о том, что природа — самый большой биотеррорист. Пандемия коронавируса застала нас врасплох, подвергнув существенным изменениям нашу повседневную жизнь и заставив отказаться от многих привычных моделей поведения.

⁴² Майкл Остерхолм — директор Центра по исследованию, профилактике и лечению инфекционных заболеваний (Center for Infectious Disease Research and Policy) в Миннесотском университете. Марк Олшейкер известен рядом книг по криминальной психологии — в частности, «Охотник за разумом», «Психологический портрет убийцы» и др., которые он написал в соавторстве с агентом ФБР Джоном Дугласом (John Douglas).

⁴³ На польском языке книга вышла в 2020 году под названием “Wirus. Jak przewidziano pandemik” («Вирус. Как предвидели пандемию»).

Трансформация повседневности проходила в несколько этапов. Вначале наблюдалось **удивление** по поводу пандемии и ее размаха. Затем последовала **акцептация**⁴⁴, характеризующаяся различным уровнем возрастания страха перед коронавирусом. На третьем этапе преобладало **отрицание**, или подвергание сомнению опасности, которую несла пандемия. Последний этап заключался в **индивидуальном изменении**, когда уже происходил личный счет понесенных потерь. На каждого из нас эти этапы влияли по-разному, оставляя после себя конкретные персонализированные следы. Мы постепенно привыкали к «гибридному» функционированию — частично в физической реальности, частично в виртуальной. Это требовало определенных технических навыков, которыми нам пришлось овладеть (прежде всего для работы в дистанционном режиме). С другой стороны, процесс адаптации к новым условиям сопровождался специфическими эмоциональными реакциями. На уровне социума их можно охарактеризовать как «общее надоедание» (*general teasing*) и «общее истощение» (*general exhaustion*). «Общее надоедание» здесь следует понимать как ограничивающее изменение, мешающее прежней системе действий и разрушающее ее, т. е. меняющее привычки, навыки и стандарты повседневной жизни. В зависимости от продолжительности «надоедания», а также интенсивности ответа на него генерируется определенный уровень «истощения» — изменения, которое нарушило или деформировало нашу предыдущую жизненную схему, считаемую нами самой эффективной и творческой. Чем дольше период «надоедания», тем выше уровень «истощения»⁴⁵.

⁴⁴ То есть принятие пандемии как данности.

⁴⁵ Gruszevska, S. A. (2020). Teraz, bo kiedy...? *W Naszej Rodzinie*, 1, 40–45.

Как же польское общество реагировало на связанные с пандемией изменения и ограничения? Соглашались ли рядовые граждане выполнять рекомендации правительственных органов или, наоборот, отказывались? Соблюдали или нарушали карантин? Насколько доверяли органам власти? Получить ответы на эти вопросы помогло исследование, выполненное в конце марта 2020 года Кристиной Скаржинской и Конрадом Маем, сотрудниками Университета социальных и гуманитарных наук (SWPS) в Варшаве. Исследование проводилось в форме онлайн-опроса, и в нем приняло участие 1080 респондентов обоих полов в возрасте 18 лет и старше. Согласно полученным данным, подавляющее большинство (**82,4%**) соблюдало карантин и выполняло рекомендации властей. Только **3,1%** опрошенных заявили, что игнорируют эти рекомендации. **14,5%** не дали определенного ответа. Эти цифры свидетельствуют об акцептации населением карантинных ограничений — как тех, которые дают чувство безопасности. Почти идентичная картина наблюдалась относительно мнения о необходимости ограничения социальных контактов: **82,3%** респондентов считали эти меры нужными и ограничивали контакты с людьми (как с посторонними, так и знакомыми), **4,9%** не видели в этом необходимости, **12,8%** затруднились ответить. Кроме того, **86,8%** сказали, что будут соблюдать режим самоизоляции в случае контакта с лицом, заболевшим COVID-19. Респондентов также попросили ответить, являются ли, с их точки зрения, введенные противоэпидемические меры слишком строгими. Приблизительно один из семи участников опроса думал именно так, а около двух третей (**66,2%**) не считали эти меры слишком жесткими. Оставшиеся (**19,3%**) не имели четкого мнения по этому вопросу. Из тех, кто соглашался выполнять рекомендации правительственных органов и соблюдал карантинные огра-

ничения, больше всего было жителей крупных городов и лиц с высшим и средним образованием, меньше всего — жителей небольших городов, сельского населения и лиц с начальным образованием. Также интересно, что **84,3%** опрошенных выступали за наложение штрафа на тех, кто нарушает правила карантина⁴⁶.

Результаты данного исследования показывают, что мы являемся достаточно дисциплинированным обществом, соблюдающим правила поведения в ситуации общей угрозы (к примеру, пандемии коронавируса). Независимо от того, как каждый из нас справлялся с «надоеданием» и «истощением» — двумя неразделимыми силами, действующими синхронно и ограничивающими чувство свободы на пути к индивидуальной самореализации, мы пытались приспособиться к новым условиям и найти решения для встречаемых нами трудностей и ограничений. Впрочем, последствия пандемии — как прямые, так и косвенные — будут ощущаться еще очень долго.

Длительное пребывание дома из-за угрозы заражения коронавирусом, сопровождающееся как ограничением живого общения, так и снижением двигательной активности, уже привело к ухудшению физического и психического состояния большого количества людей. Особенно это касается детей, подростков и лиц пожилого возраста. Повышенная тревожность, неврозы, депрессия, а также избыточный вес (не в последнюю очередь из-за вредных пищевых привычек, таких как «заедание» стресса) — наиболее частые проблемы, с которыми люди пытаются обратиться за помощью. К сожалению, сейчас в Польше попасть на прием к специалисту очень трудно — иногда прихо-

⁴⁶ Данные этого опроса были опубликованы на сайте Фонда имени Стефана Батория (<https://www.batory.org.pl>).

дится ждать несколько месяцев. Очередь на консультацию в частной клинике не такая длинная, но все равно нужно ждать.

Конечно, вышеназванные проблемы существовали и раньше. Но в условиях пандемии они стали обостряться. В частности, проводить уроки физического воспитания или внеклассные тренировки на «дистанционке» вряд ли возможно, что приводит к потере и без того не самой лучшей физической формы учеников. Что же касается самого онлайн-обучения, то, согласно отчету, подготовленному колллективом Института интегрированной профилактики (Instytut Profilaktyki Zintegrowanej) по поручению Министерства образования и науки Польши (Ministerstwo Edukacji i Nauki), менее половины школьников учились в этом режиме успешно. Помимо этого, успеваемость среди девочек была хуже, чем среди мальчиков. У многих учеников, как только что отмечалось, во время вынужденной изоляции здоровье стало заметно слабее⁴⁷. А слабое здоровье влечет за собой повышенную тревожность, депрессивность, упадок сил, чувство одиночества, обиды, раздражения и гнева. Об этом говорят как педагоги и психологи, так и психиатры.

Пандемия собирает свой урожай по всему миру — не только забирая человеческие жизни, но и хороня чьи-то надежды, желания и мечты. Лично мне пока трудно примириться с тем, что в моем ближайшем окружении больше нет моего любимого парикмахерского салона, любимой небольшой пекарни со свежей выпечкой, маленького ларька на небольшом рынке и любимого ресторана, где подавали вкусные отбивные с капустой и грибами. Пандемия не

⁴⁷ Oberlan, M. (2021, 10 wrzesnia). Dzieci wrocily do szkoly z nadwaga, prochnica i lekami. Kto im pomoze? *Nowosci. Dziennik Torunski*. Pobierane z <https://plus.nowosci.com.pl/dzieci-wrocily-do-szkoly-z-prochnica-nadwaga-lekami-kto-im-pomoze/ar/c15-15792186>

оставила етим уютным заведением шансов продержаться. И хотя она когда-то закончится, следы, оставленные взаимодействием двух разрушительных сил — систематического «наедания» и провоцируемого им «истощения», вряд ли когда-нибудь полностью сотрутся. В этом мы должны отдавать себе отчет.

Матеріал отлучен 22.09.2021

*Ольга Максименко,
магістр психології, провідний соціолог
відділу методології та методів соціології
Інституту соціології НАН України (Київ),
амбасадор компанії «Всеосвіта»*

COVID–19: НОВІ БУДНІ УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ, УЧНІВ ТА БАТЬКІВ

Вітаю широко всіх учасників та слухачів XIV Міжнародних соціологічних читань! Неймовірно вдячна організаторам заходу за нагоду виступити і неймовірно щаслива бачити рідні обличчя! Чудово, що ми, незважаючи на несприятливі обставини, знову зустрілися в цей знаменний в житті вітчизняної соціологічної спільноти день — річницю з дня народження Наталії Вікторівни Паніної. Людини, про яку ми згадуємо завжди і на яку рівняємося. Людини, чия активна громадянська позиція, вимогливість до себе та надзвичайна відданість справі в поєднанні з високим професіоналізмом слугують взірцем і для її колег, і для молодих дослідників, і для всіх тих, хто хоче бути гідним громадянином нашої країни.

Свою доповідь я присвятила одній з найважливіших царин суспільного життя — освіті, передусім викликам, кинутим пандемією коронавірусу як українським педаго-

гам, так і здобувачам освіти та їхнім батькам. Усвідомлюю, що та інформація, якою я з вами поділюся, навряд чи виявиться для вас новою. Адже в когось із вас є діти або онуки, які ходять до школи, або ж учителями працюють ваші рідні чи друзі. Тому я маю на меті лише зробити те, що англійською називається *cast into sharp relief*, тобто чіткіше окреслити ті проблеми, які існували в системі шкільної освіти протягом тривалого часу, які підточували її і, можливо, навіть зруйнували би щент (варто згадати, зокрема, попередження Генерального секретаря ООН про загрозу колапсу в сфері освіти внаслідок пандемії COVID-19). Але, на щастя, українській школі все ж таки вдалося вижити в новій реальності, продемонструвавши ту якість, про яку згадувала наша колега Ольга Василівна Івашенко⁴⁸ в своїй нещодавній статті, — про *resilience*, або стійкість. Стійкість, яка забезпечувалася спільними зусиллями вчителів, методистів, директорів шкіл, старанних учнів, небайдужих батьків.

Для доповіді я використала такі матеріали: а) опубліковані на вітчизняних освітніх порталах новини та аналітичні статті; б) дані соціологічних опитувань, а також результати міжнародного дослідження якості освіти *PISA (Programme for International Student Assessment)*⁴⁹; в) невеличкі інтерв'ю з учителями та власний досвід репетитора, якому теж до-

⁴⁸ Івашенко, О. (2020). COVID-19 як виклик: соціологічні прояви економічної кризи. В В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 313–320). Київ: Інститут соціології НАН України.

⁴⁹ Міжнародне дослідження якості освіти *PISA*, започатковане 1997 року Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), є одним з найавторитетніших джерел інформації про середню освіту в світі. Сьогодні в дослідженні *PISA* бере участь понад 80 країн. Україна долучилася до нього в 2018 році.

велосся здійснити посадку (на щастя, порівняно м'яку) на платформу дистанційного навчання.

Як відомо, епідемія коронавірусу, що спалахнула в грудні 2019 року в китайському місті Ухань (провінція Хубей), дуже швидко набула характеру пандемії, охопивши практично всі країни світу. Звичний уклад життя мільйонів людей було розхитано, а подекуди й зруйновано. Зміни, викликані необхідністю впровадження жорстких карантинних обмежень, торкнулися всіх сфер економіки та суспільного життя, зокрема освіти. Звісно, Україна не стала винятком. 11 березня 2020 року (трохи більше ніж через тиждень після того, як було зареєстровано перший випадок хвороби) Кабінет Міністрів затвердив низку протиепідемічних заходів, одним з яких було впровадження тритижневого карантину в усіх закладах освіти. Через чотири дні, 16 березня, Міністерство освіти і науки видало наказ № 406 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19», яким передбачалося забезпечення освітнього процесу шляхом використання технологій дистанційного навчання, тобто без відвідування закладів освіти її здобувачами. Зрозуміло, впровадження карантину не було чимось новим чи несподіваним для шкіл, коледжів або університетів. Тритижневий карантин, зокрема, довелося пережити в листопаді 2009 року в зв'язку з епідемією грипу А/Н1N1, а з припиненням навчання через сезонний грип школи взагалі стикаються щорічно. Однак масштаби захворюваності на COVID-19, тривалість карантину, невизначеність ситуації загалом — усе це дало підстави стверджувати, що українські школи раптово опинилися в новій освітній реальності⁵⁰.

⁵⁰ Совсун, І. (2020, 10 квітня). Нова освітня реальність: які виклики ставить карантин перед школою та як дати їм раду. *Інформаційне агентство «Interfax-Україна»*. Отримано з <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/653796.html>

Чи були вони готові до такого випробування? Наскільки складно виявилось українським учителям працювати в нових умовах? Як режим дистанційного (власне кажучи, екстреного) навчання вплинув на якість знань та самодисципліну учнів?

У перші дні й тижні вимушеного переходу на нову модель навчання українська школа зіткнулася зі шквалом критики на свою адресу. Зокрема, экс-очільник Українського центру оцінювання якості освіти (УЦОЯО) Ігор Лікарчук уже 19 березня заявив про неготовність «української системи загальної середньої та професійної освіти до організації дистанційного навчання своїх учнів, що в умовах можливого довготривалого карантину стає реальною загрозою її існуванню»⁵¹. На думку пана Лікарчука, не лише школи, професійно-технічні навчальні заклади чи вчителі виявилися не готовими працювати в нових умовах, а й Міносвіти також, найближчим завданням якого має стати «розгортання потужної електронної освітньої платформи, на базі якої слід організувати системне дистанційне навчання для закладів освіти всієї країни». Щодо вчителів, то, як зазначив экс-очільник УЦОЯО, переважна їх більшість зрозуміла дистанційне навчання як «трансляцію учням — за допомогою *Viber*, *Telegram* чи електронної пошти — домашніх завдань з паперових підручників та їхню перевірку. Або ж як надання доступу до примітивно створених презентацій та якихось *PDF*-файлів». Лише незначна кількість закладів та педагогів, за його словами, здійснюють системну організацію такого навчання за допомогою *Google*-сервісів та інших апробованих систем дистанційної освіти. Пан Лікарчук також привернув увагу до іншої проблеми, визна-

⁵¹ Лікарчук, І. (2020, 18 березня). Про організацію дистанційного навчання. *Освіта.ua*. Отримано з <http://osvita.ua/blogs/71808>

чивши її як «професійну ментальність українського вчительства та рівень освітнього менеджменту, зокрема менеджменту персоналу». Дозволю собі процитувати одне з його висловлювань:

«У нашій системі величезна кількість директорів закладів освіти та освітніх чиновників з більшим задоволенням примусять вчителя скласти, скажімо, якийсь план роботи на час карантину, аніж організують роботу так, щоб учителя терміново дистанційно перенавчити і створити йому умови, необхідні для роботи в системі дистанційної освіти. Прикро, що багатьох учителів це влаштовує, бо задовольнити дуренькі забаганки чиновників щодо складання ще одного плану, в якому неминуче повинні бути слова “дистанційне навчання”, їм звичніше та простіше, аніж серйозно перенавчатися з фронтального урокодавача до організатора та учасника (на засадах співучасті) дистанційного навчання».

Певна річ, зауваження екс-очільника УЦОЯО небезпідставні — дійсно, не всі школи, не всі вчителі змогли відразу організувати віддалене навчання належним чином. Однак, на мою думку, дещо поспішно закидати вчителям брак мотивації чи небажання професійно розвиватися, а також робити висновок про «загрозу існуванню» системи вітчизняної освіти практично через тиждень після оголошення загальнонаціонального карантину.

Адже українські педагоги постійно підвищують свою кваліфікацію — як в інститутах післядипломної освіти, так і на освітніх порталах. Наприклад, на порталі «Всеосвіта» зареєстровано понад 1,1 млн користувачів, серед яких — учителі загальноосвітніх шкіл, викладачі коледжів, вихователі дитячих садків, практичні психологи. Вони долучаються до вебінарів, методичних семінарів, конференцій, публікують власні методичні розробки. Тематика вебінарів

дуже різноманітна й не тільки охоплює всі шкільні дисципліни, а й порушує чимало актуальних питань, як-от психолого-педагогічна підтримка учнів на початку навчального року, практики сталого розвитку, медіа-грамотність, протидія насильству тощо. Близько 30 вебінарів присвячено саме організації онлайн-навчання в умовах карантину, зокрема: «З чого розпочати дистанційне навчання. Найпростіші онлайн-сервіси та покрокова інструкція», «Всеосвіта» на допомогу вчителю», «Онлайн-тестування як форма контролю та підвищення якості знань», «Онлайн-інструменти для створення навчальних відео та скринкастів», «Підвищення рівня цифрової грамотності педагогічних працівників», «Забезпечення безперервного навчання під час карантину за допомогою онлайн-олімпіад» та ін⁵². А в серпні 2020 року методисти цього порталу провели безкоштовний 5-денний марафон «Траєкторія розвитку сучасного педагога», в якому взяло участь понад 27,5 тис. учителів. Крім того, на сайті «Всеосвіти» є розділ «Конструктор тестів», який було створено ще у вересні 2019 року (зараз цей розділ налічує близько 41,5 тис. онлайн-тестів з усіх предметів), електронний журнал (за допомогою якого педагог може створювати домашні завдання, перевіряти роботи учнів, давати їм новий матеріал для вивчення й відстежувати прогрес виконання завдань у режимі реального часу), тренажер ЗНО, онлайн-флеш-

⁵² Див. також: Хшанович, К. О. (2020, 25 листопада). Як досягти командної взаємодії між учителем, учнем та батьками під час дистанційки: поради експертки. *Всеосвіта — національна освітня спільнота*. Отримано з <https://vseosvita.ua/news/yak-dosiahty-komandnoi-vzaiemodii-mizh-uchytelem-uchnem-ta-batkamy-pid-chas-dystantsiiky-porady-ekspertky-33137.html>

картки і багато інших цікавих та корисних речей (до речі, й оригінальні методичні матеріали про коронавірус)⁵³.

Мені також хотілося би навести приклади працелюбності, креативності та ентузіазму українських учителів, які успішно організували якісне віддалене навчання практично з перших днів карантину і зробили це в надзвичайно цікавій формі⁵⁴. Більшість із цих учителів є фіналістами конкурсу Global Teacher Prize Ukraine 2020⁵⁵. Наприклад:

- учитель початкових класів Кам'янського комунального закладу «Середня загальноосвітня школа № 35» (Дніпропетровська область) **Андрій Олійник** успішно впроваджує методику «перевернутий клас» для учнів початкової школи та пропонує асоціативні вправи з використанням конструктора *LEGO*;

- вчителька української мови та літератури **Тетяна Луцицька** (Вінницька школа-гімназія № 6) перемогла в міжнародному конкурсі на найкращий дистанційний урок;

- учителька біології **Ольга Халєпа** (селище Яковлівка Харківської області) записує відеоуроки на природі та оформлює їх у популярному серед підлітків стилі реп;

⁵³ Див., наприклад: Базан, Н. Я. (2020, 30 листопада). Конспект заняття з використанням STREAM-освіти «Проженемо коронавірус разом!» *Всеосвіта*. Отримано з <https://vseosvita.ua/library/konspekt-zanatta-z-vikoristannam-stream-osviti-prozenemo-koronavirus-gazom-384213.html>; Романенко, О. В. (2021, 18 вересня). Презентація до уроку «Супергерої проти коронавірусу». *Всеосвіта*. Отримано з <https://vseosvita.ua/library/prezentacia-do-uroku-supergeroi-proti-koronavirusu-482369.html>

⁵⁴ Куришко, Д. (2020, 2 жовтня). Домашка в Інстаграмі. Лайфхаки від десяти найкращих учителів України. *BBC News Україна*. Отримано з <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54338524>

⁵⁵ Це щорічна національна премія для вчителів — агентів освітніх змін. Премія покликана відзначити досягнення вчителів — і не лише щодо своїх учнів, а й щодо суспільства, а також підкреслити важливість професії педагога в Україні.

- учитель історії та громадянської освіти Заліщицької державної гімназії (Тернопільська область) **Василь Дяків** застосовує на онлайн-уроках низку навчальних ігор («Обираєш ти», «Непідкупність», «Державотворець» та ін.), обговорює з учнями документальні фільми, а також навчає дітей ефективної комунікації через дебати Карла Поппера⁵⁶. Пан Василь — переможець Global Teacher Prize Ukraine 2020;

- педагог-організатор гімназії № 143 **Ольга Морозова** (м. Київ). Команда цієї школи — в десятці найсильніших на Міжнародній олімпіаді креативності *Destination Imagination*, фінал якої проводився онлайн⁵⁷;

- учитель інформатики Житомирської ЗОШ № 17 **Микола Тарасюк** проводить захопливі конференції для учнів і батьків у *You Tube*, а також дарує найсумліннішим учням авторські браслетики та брендovanі футболки;

- вчителька хімії спеціалізованої школи № 196 Святошинського району міста Києва **Вікторія Шпильова** організувала серію вебінарів для своїх колег, де вони вчаться користуватися сервісами *Live Worksheets*, *PlayPosit*, *Quizizz*, *Ding Talk* та *Jitsi Meet*⁵⁸;

⁵⁶ Це система дебатів, коли оголошується тема, є доповідач, опонент і рецензент, і кожен намагається переконати журі своїми аргументами.

⁵⁷ Мірошнікова, А. (б. р.). Міжнародна олімпіада креативності: як юні українці потрапили до ТОП-10. «Освіторія» — онлайн-медіа про освіту та виховання дітей в Україні. Отримано з <https://osvitoria.media/experience/mizhnarodna-olimpiada-kreatyvnosti-yak-yuni-ukrayintsi-potrapiyu-do-top-10>

⁵⁸ Хшанович, К. О. (2020, 9 квітня). Jitsi Meet, Loom, Quizizz: добірка онлайн-ресурсів для роботи вчителя. *Всеосвіта*. Отримано з <https://vseosvita.ua/news/jitsi-meet-loom-quizizz-dobirka-onlain-resursiv-dlia-roboty-vchytelia-14375.html>

- учителька англійської мови **Вікторія Ломака** (загально-освітня школа № 5 м. Суми) успішно використовує популярні соціальні мережі для перевірки знань своїх учнів;
- учитель фізики Рішельєвського ліцею (м. Одеса) **Павло Віктор** почав записувати власні відеоуроки ще десять років тому, а зараз на його *YouTube*-каналі міститься понад 500 уроків;
- учителька хореографії та фізкультури Новопечерської школи м. Києва **Анна Домніч** придумала й записала руханки для Всеукраїнської школи онлайн;
- учителька початкових класів Лисичанського ліцею «Гарант» **Олена Шибкова**. З її розробкою «Один дистанційний тиждень для другого класу» можна ознайомитися нижче.

Понеділок

Досліджували державні символи: малювали й створювали, співали гімн з дитячим хором, учили караоке-версію «Моє ім'я — Україна» разом з Тіною Кароль.

А ще знайшли вдома колекції різних речей з державними символами.

Вівторок

Досліджували рослинні символи України через малюнки, побутові речі, одяг, прикраси, які має родина.

Любисток, чорнобривці, вишня, конвалії — це все поряд, на кожному домашньому подвір'ї. А ще на вишиванках!

Писали листівки друзям, а новими «квітковими» виробами прикрасили полицки та столи.

Середа

Мандрували музеями за допомогою чудового відеоуроку.

Самостійно збирали колекції родинних раритетів! Учителька приємно здивована, а дехто з дітей відкрив для себе історію своєї родини.

Четвер

Училися любити свою домівку — готували її до Великодня. Чек-лист з трьох важливих справ, до яких долучилися, був заповнений уже до 18:00.

Дім сявав чистотою, а батьки просили про такі завдання «вперед років на 25 щодня».

П'ятниця

Замість мандрівки рідним містом влаштували екскурсію-знайомство з власними домітками. Наважилися зняти невеличкі (на 2–4 хвилини) відеоролики, де були гідами!

Вчителька нарешті побувала в гостях у кожного учня! А потім запросила до себе на відеоекскурсію й отримала 22 перегляди і вісім уподобайок.

«Ми подорослішали за цей час (діти, батьки, бабусі, дідусі і навіть я, вчителька), — так підсумовує пані Олена цей незвичайний навчальний рік. — Ми зрозуміли, як розподіляти час, щоби все встигнути, навчилися висловлювати повагу у віртуальному середовищі, читати та виконувати інструкції, а ще — ділитися емоційними таємницями з людьми, з якими нам жити та вчитися ще два роки»⁵⁹.

На жаль, повага (і не тільки у віртуальному середовищі), доброта, емпатія — це те, чого в нашому суспільстві дійсно бракує. Варто лише згадати численні обурення батьків учнів на адресу вчительки математики Олени Бурдун, яка випадково помилилася, коли проводила телевізійний урок. Чомусь ніхто не подумав, що вчителька, можливо, просто хвилювалася, що сам проєкт створювався в надзвичайно короткий термін. Ніхто не висловив бажання допомогти, підтримати цей проєкт (скажімо, запропонувати свої послуги як редактора). Та й навіщо? Це ж потребує певних зусиль, а також знань і вмінь. Погодьтеся, значно легше принизити людину, яка припустилася помил-

⁵⁹ Самойленко, О. (2020, 7 травня). Досвід початкової школи: як вчителька успішно налагодила реальне навчання віртуально. *Українська правда. Життя*. Отримано з <https://life.pravda.com.ua/society/2020/05/7/240888>

ки, і в такий спосіб продемонструвати свою «принциповість», «обізнаність» або ж «красномовство». Як справедливо зауважила глава громадської організації «Освіторія» Зоя Литвин, «нетерпимість до помилок — суспільна хвороба, небезпечніша за будь-який вірус. Вона паралізує молодь і агентів змін. Ми всі знаємо, що не помиляються лише ті, хто нічого не робить. А вчителі роблять дуже багато, і будуть ще більше, будуть іноді помилятися та виправляти помилки, вчитися та ставати кращими й сильнішими. Як і кожен з нас».

Безперечно, шлях до змін не буває без помилок. Без перешкод, які майже щодня доводиться долати. Говорячи про труднощі, які навівають українських педагогів, вважаю за доцільне навести результати опитування, проведеного менеджкою «Освіторії» Ксенією Калініченко серед 3360 шкільних учителів. Статтю під назвою «Що найбільше болить українським учителям та що їх підтримує» було опубліковано ще в лютому 2020-го — тоді мало хто міг уявити, наскільки зміниться наше життя менше ніж через місяць. Утім, 43% освітян, відповідаючи на запитання «Чого Вам найбільше бракує для комфортної роботи?», вказали саме на недостатнє матеріально-технічне забезпечення (для порівняння: невисокою заробітною платою були найсильніше занепокоєні тільки 16% опитаних). Ішлося не лише про брак інтерактивних дошок, принтерів, проєкторів чи якісного інтернет-з'єднання, а й навіть про відсутність місця для навчання, через що уроки іноді проводяться в коридорах⁶⁰.

⁶⁰ Юрченко, О. (2020, 21 лютого). Що найбільше болить українським вчителям та що їх підтримує. *Освіторія*. Отримано з <https://osvitoria.media/experience/shho-najbilshe-bolyt-ukrayinskyum-vchytelyam-ta-shho-yih-pidtrymuje>

Брак обладнання, потрібного для забезпечення організованого онлайн-навчання (що особливо відчувається в сільських школах), нерівність доступу до сучасних цифрових технологій (наприклад, у Києві та інших великих містах учні мають необхідні гаджети й можуть користуватися інтернетом будь-коли, тоді як в інших куточках країни частина дітей фактично позбавлена доступу до освітнього процесу), несприятливе соціально-економічне становище значної кількості родин (передусім багатодітних), незадовільний технічний стан електричних мереж у багатьох селах та райцентрах (що призводить до частих перебоїв у електропостачанні та стає на заваді якісному дистанційному навчанню) — ось ще одна низка проблем, до яких намагається привернути увагу українські освітяни, а також батьки школярів⁶¹:

«Дротового або радіоінтернету немає в сільській місцевості у багатьох учнів, а мобільний інтернет важко відловити навіть у райцентрі з нормальною швидкістю» (*Тетяна*); «У школах, можливо, інтернет є. Та чи є необхідне в учнів? Швидкісний інтернет у приватному секторі чи селі? Особистий комп'ютер (а не батьків чи старшого брата / сестри)? А є ще й такі учні, які навіть не забезпечені ручкою та зошитом, не кажучи вже про підручники» (*вчитель геометрії*); «Я сільська вчителька, кажуть, що в нашій школі є швидкісний інтернет, але він насправді тільки жевріє» (*Ірина*); «Готувалася до уроків, як раптом зникло світло. В результаті за ремонт комп'ютера довелося заплатити дві з половиною тисячі гривень» (*Наталія М.*); «Єдиний вихід у селах — це після карантину навчатись у вихідні дні» (*Надія Д.*);

⁶¹ Див. також коментарі читачів до статті В. Вітвіцького «Коронавірус як новий виклик для системи освіти»: <https://osvita.ua/school/71716>

«У мене троє дітей. Ви не уявляєте, яке дистанційне навчання з одним комп'ютером! Сьогодні я на роботі. Вдома на навчанні лише одна (найменша) донька — третій клас. Так, навчання з учителькою проходить добре. Але як бути з двома старшокласниками? Вчителі не проводять уроки для кожного учня окремо» (Іванна О.).

Зрозуміло, чому, згідно з результатами онлайн-опитування Служби освітнього омбудсмена України⁶², лише 25,3% батьків були повністю задоволені навчанням дитини під час карантину. Частково задоволених виявилось 45,6%, взагалі не задоволених — 27,4%⁶³. Погоджуючись із тим, що дистанційні технології загалом покликані створити ширші можливості для здобуття освіти, батьки учнів водночас зауважують, що «дистанційка» підходить далеко не всім — діти молодшої та середньої школи ще не здатні самоорганізовуватися, тому їх постійно треба контролювати⁶⁴. Відрадіним є той факт, що 67,7% батьків допомагають своїм дітям у навчанні, зокрема, частково пояснюючи матеріал, виконуючи завдання разом з дитиною або ж до-

⁶² Опитування проводилося з 8 до 13 квітня 2020 року. Було отримано 8056 відповідей від респондентів з усіх регіонів України, крім тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим.

⁶³ Мороз, І. (2020, 17 квітня). Лише 25% батьків повністю задоволені навчанням дитини під час карантину — результати опитування. *Всеосвіта*. Отримано з <https://vseosvita.ua/news/lyshe-25-batkiv-povnistiu-zadovoleni-navchanniam-dytyny-pid-chas-karantynu-rezultaty-opytuvannia-14805.html>

⁶⁴ Гоц, Д. (2020, 23 березня). «Це великий виклик для батьків»: як карантин змінив навчання школярів. *Вінницький інформаційний портал "ВеЖА"*. Отримано з <https://vezha.ua/tse-velykyj-vyklyk-dlya-batkiv-yak-karantyn-zminyv-navchannya-shkolyariv>

помагаючи їй з налаштуванням технічних пристроїв. Багато з них надсилали конструктивні пропозиції щодо кращої організації дистанційного навчання⁶⁵.

Утім, трапляються й випадки, коли батьки учнів демонструють неповагу до вчителя. На підтвердження цього наведу кілька відповідей учасників раніше згаданого опитування від «Освіторії»:

«Сучасні батьки “важкі”. Не всі, але бувають такі випадки, що волосся стає дибки. Особливо прикро, коли вони вимагають багато, а самі не виховують своїх дітей».

«Хочеться двостороннього партнерства з батьками. Багато з них вважають, що тільки школа й учитель мають зобов’язання, а про свою відповідальність забувають».

Які ж попередні висновки можна зробити з вищевикладеного?

Щодо готовності шкіл до дистанційного навчання. На жаль, вони не були готовими повністю. Можна казати лише про часткову готовність деяких шкіл чи навіть класів, або ж програм з окремих предметів. І причина цього — зовсім не відсутність у вчителів бажання опановувати новітні технології чи впроваджувати нові формати взаємодії з учнями. Перехід на новий режим навчання не міг пройти безболісно, та ще й за такий короткий термін. До того ж загальноосвітні школи (і це стосується не лише вітчизняних реалій) не були розраховані на масове віддалене навчання. Усе ж таки слід розуміти відмінність між дистанційними курсами для самоосвіти (скажімо, на платформі *EdEra* чи *Prometheus*) і шкільним навчанням. Утім, в Україні є знач-

⁶⁵ Освітній омбудсмен України. (2020). *Результати опитування батьків «Навчання дітей під час карантину»*. Отримано з <https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Rezultaty-opytuvannia-22Navchannia-ditey-pid-chas-karantynu22.pdf>

на кількість осередків альтернативної освіти — зокрема, дистанційні школи «Оптима» та «Джерело», чий досвід в організації віддаленого навчання як педагогам, так і директорам загальноосвітніх шкіл можна було б запозичити.

Щодо можливості заміни очного навчання дистанційним. Навряд чи віддалене навчання здатне повністю замінити традиційне — особливо якщо йдеться про учнів молодших класів. Та й у середніх чи старших класах не всі предмети можна охопити онлайн-форматом. Це, зокрема, хімія, фізика, технології, фізична культура. Погодьтеся, не всі хімічні експерименти можна провести в домашніх умовах, та й простору для занять спортом вистачає не всім. Крім того, не слід забувати, що живого спілкування — як учителя з учнями, так і учнів між собою — не замінити ніщо. А якщо йдеться про дітей з особливими освітніми потребами — наприклад, незрячих або тих, хто страждає на розлади аутистичного спектра?

Водночас дистанційне навчання може слугувати вдалим доповненням до очного, корисною платформою для здобуття нових знань, умінь і навичок, а також засобом розвитку самодисципліни, креативності, допитливості та інших позитивних рис особистості.

Щодо проблем, які «роз'їдають» систему вітчизняної освіти. Найболючіша з них, на мою думку, — це суспільна нерівність, яку карантин ще сильніше поглибив. Згідно з даними міжнародного дослідження *PISA*⁶⁶, про яке йшлося

⁶⁶ У цьому звіті представлено детальну інформацію про результати навчальних досягнень українських 15-річних підлітків у таких галузях, як читання, математика та природничонаукові дисципліни, станом на 2018 р., а також про ті чинники, від яких залежить рівень читацької, математичної та природничонаукової грамотності українських учнів та студентів.

на початку доповіді, діти з бідних та менш освічених родин, які мешкали в селах, відставали від своїх однолітків, що жили у великих містах (а отже, мали кращі стартові умови), майже на три роки навчання. Це дані за 2018 рік. Гадаю, що сьогодні різниця між показниками успішності учнів з різних шкіл (і, відповідно, з різних сімей) приблизно така ж (може, й ще більша). Істотно різниться й рівень мотивації до навчання у дітей з різних родин. Мені також хотілося би звернути увагу слухачів на те, що нерівність у нашому (та й будь-якому іншому) суспільстві не вичерпується соціально-економічним аспектом. У контексті формування ставлення дитини до навчання, поваги до школи й педагога цілком правомірно говорити й про моральну, а також ціннісну нерівність. Адже діти зростають у різних родинах, і ті цінності й моделі поведінки, які транслюють їм батьки, — теж різні. Нерідко те, що учні бачать і чують удома, суперечить тому, що їм прищеплюють у школі. Або ж батьки зовсім не зацікавлені в тому, щоби дитина здобула якісну освіту й у майбутньому приносила користь своїй країні.

Щодо того, чого поки що бракує нашому суспільству.

Як уже згадувалося раніше, нам бракує доброти, емпатії, взаємоповаги, доволі часто — об'єктивності, про що, зокрема, свідчать результати міжнародного опитування *PISA* серед директорів українських шкіл. Більшість із них, згідно з одержаними даними, була переконана, що їхні вчителі мають необхідні технічні та педагогічні навички для ефективної інтеграції цифрових пристроїв у навчальний процес, а в школах є ефективна освітня платформа для підтримки онлайн-навчання⁶⁷. Однак «ковідна» дійсність показала, що це не так.

⁶⁷ Терещенко, В. (2020, 23 листопада). Готовність шкіл до роботи в умовах пандемії: дані PISA. *Освіта.ua*. Отримано з <https://osvita.ua/school/reform/77583>

А ще нам бракує консенсусної культури спілкування, про яку розповідав Євген Іванович Головаха в інтерв'ю «Дзеркалу тижня»⁶⁸. Культури, яка дала би змогу вчителям, учням і батькам створити потужний партнерський простір, разом пережити ці непрості часи і, зрештою, допомогти українській освіті стати конкурентоспроможною.

Свою доповідь я хотіла би завершити, процитувавши діалог між Гендальфом і Фродо з фільму «Володар перснів»:

“I wish it need not have happened in my time,” said Frodo. “So do I,” said Gandalf, “and so do all who live to see such times. But that is not for them to decide. All we have to decide is what to do with the time that is given us”.

«Я би хотів, щоб це не трапилося в мій час», — сказав Фродо. «Так само й я, — сказав Гендальф, — так само й усі, хто живе, щоби бачити такі часи. Але не їм це вирішувати. Все, що ми маємо вирішувати, — це те, що робити з часом, який дається нам».

У ці нелегкі часи бажаю всім мужності, витримки та оптимізму.

Дякую за увагу!

Матеріал отримано 17.02.2021

⁶⁸ Котляр, А. (2020, 20 октября). Евгений Головаха: «Если интеллектуальная элита общества сложит руки, то общество начнет стремительно деградировать и мы окажемся в аду». *Зеркало недели*. Получено из <https://zn.ua/SOCIUM/evhenij-holovakha-esli-intellektualnaja-elita-obshchestva-slozhit-ruki-to-obshchestvo-nachnet-stremitelno-dehradirovat-i-my-okazhemsja-v-adu.html>

РОЗДІЛ II

ЕСЕ УЧАСНИКІВ КОНКУРСУ «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ — 2020–2021»

*Марта Борецька,
студентка 2-го курсу магістерської програми кафедри
соціології історичного факультету Львівського
національного університету імені Івана Франка*

МАТЕРІАЛІЗМ VS ПОСТМАТЕРІАЛІЗМ: НОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ

Визначальною рисою сучасного аксіопростору як динамічної структури на глобальному рівні є постматеріалізація — процес зміщення вектора ціннісних преференцій наших сучасників з матеріалістичного полюса (насамперед орієнтованого на забезпечення екзистенційної та економічної безпеки) до постматеріалістичного (спрямованого на забезпечення свободи індивіда у виборі життєвого стилю, способів самовираження тощо). Вперше цей тренд на підставі емпіричних даних виявив Рональд Інглегарт (Ronald Inglehart) ще в 70-х роках минулого століття¹. Варто підкреслити, що такий перехід було зафіксовано в більшості

¹ Рональд Инглхарт: «Мир изменяется, и эти изменения предсказуемы» (2015, 18 ноября). *Forbes*. Получено из <https://www.forbes.ru/sobytiya/obshchestvo/306145-ronald-inglehart-mir-izmenyaetsya-i-eti-izmeneniya-predskazuemy>

передових суспільств того часу². Мабуть, саме з цієї причини протягом тривалого періоду переважна більшість дослідників вважала, що транзит до постматеріалістичних цінностей як бажаних і тих, що відповідають новим цивілізаційним запитам, — єдино можливий, а отже, правильний шлях модернізації сучасних соціетальних аксіопросторів; ба більше, вони беззастережно визнавали, що пройти таку якісну трансформацію ціннісного простору рано чи пізно випаде мало не кожному постмодерному суспільству.

Парадоксально, але першим і найбільш впливовим критиком концепції вищеописаного ціннісного зсуву з його центральною ідеєю зміщення сучасних ціннісних пріоритетів індивідів на глобальному рівні виключно в бік постматеріалізму був її автор. Наукова далекоглядність і чутливість Р. Инглхарта виявилися в тому, що, спираючись на результати емпіричних досліджень за 2008—2013 роки, він та його помічниця й послідовниця Піппа Норріс (Pippa Norris) помітили принаймні два «відкочування» від панівної лінії, коли матеріалістичні цінності ставали не менш значущими від своїх антиподів. Ідеться про консервативний та авторитарний реванш³ в аксіологічному просторі⁴. Слід зазначити, що це не дуже вплинуло на ціннісні орієнтації молодого покоління розвинутих країн, серед яких постматеріалісти

² Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

³ Грозовский, Б. (2021, 18 мая). Рональд Инглхарт: Как мотивации и ценности людей меняют мир. *ЭКОНС: экономический разговор*. Получено из <https://econs.online/articles/opinions/ronald-inglehart-kak-motivatsii-i-tsennosti-menyayut-mir>

⁴ Б. Грозовський послуговується термінами «консервативний откат» і «авторитарний откат».

продовжують переважати⁵. Отже, «поразки» цінностей постматеріалістичної спрямованості не сталося.

Утім, для Р. Інглегарта було очевидним, що, попри домінуючу тенденцію зміщення ціннісних преференцій у бік постматеріалізму, цей процес не можна вважати прямолінійним і однозначним. Так само не можна заперечувати одночасне існування й навіть реванш (нехай і модифікованих) цінностей матеріалістичного характеру в умовах стрімкого розгортання глобалізаційних процесів.

Насмілюся припустити, що вчений просто не встиг від-рефлексувати повною мірою ще один спричинений глобалізацією виклик для конфігурації аксіологічного простору, оскільки той стався тільки на початку 2020 року й був пов'язаний зі спалахом пандемії коронавірусу COVID-19. Останню вважаю «невдячним дітям глобалізації» як процесу, що разом із не баченими раніше можливостями породив нові глобальні ризики та загрози. Адже стирання кордонів, висока мобільність індивідів та розвинені транспортні системи як продукти глобалізації сприяли швидкому поширенню коронавірусної інфекції світом з китайського міста Ухань, де вперше було зареєстровано випадок захворювання. Це приклад глобалізації локальної проблеми в новітній історії.

За останні два роки COVID-19 та зміни, які він спричинив, стали новою соціальною реальністю.

У контексті аналізу аксіопростору пандемія коронавірусу «реанімувала», або ж наново актуалізувала ті матеріалістичні цінності, які пов'язані з екзистенційною та економічною безпекою індивідів. Ідеться насамперед про цін-

⁵ Акуленко, Л., Балакірева, О., Волосевич, І., Дмитрук, Д., Костюченко, Т., Лациба, І., ... Шуренкова, А. (2020). *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні*. Київ: Український центр європейської політики.

ність здоров'я як даність, що опинилася під загрозою, а також про цінності працевлаштування й стабільного економічного становища, значущість яких зросла через втрату роботи (а отже, й джерела доходу) великою кількістю людей.

Пропоную докладніше розглянути *консервативний реванш* — як один із виявів посилення матеріалізму в ціннісних пріоритетах деяких наших сучасників. Де-факто він є природною реакцією індивідів на мінливість та швидкоплинність соціальної реальності, зокрема на занадто швидкі темпи культурних змін. Людям важко пристосуватися до таких реалій. Найчастіше вони цілком дезорієнтуються й не знаходять іншого виходу, крім спроби відновити попередній стан речей, повертаючись до своїх старих світоглядних принципів, життєвих поглядів чи ціннісних пріоритетів.

Для ілюстрації механізму повороту до консерватизму Р. Інглегарт у книзі «Культурный реванш» (“Cultural backlash”) навів приклад Швеції, Данії та Нідерландів — держав, які впродовж останніх десятиліть увіходять до списку найбільш економічно розвинених та політично стабільних країн світу, з найвищими індексами щастя та показниками толерантності населення. Проте сьогодні в цих соціумах зростає підтримка націоналістичних партій. Головно це викликано еміграцією: наприклад, ще якихось 30 років тому Швеція була моноетнічною країною, а зараз у ній проживає 18% іноземців, багато з яких мусульмани — носії абсолютно іншої культурної (зокрема релігійної) традиції.

Отже, полетичність цих соціумів, спричинена високою мобільністю населення світу та нерівномірним економічним розвитком держав доби глобалізації, актуалізувала цінності національної безпеки та ідентичності. Пояснення цьому просте: люди починають більше цінувати те, що в нинішніх реаліях стало дефіцитом, хоча раніше сприймалося як належне. Варто додати, що чинниками, які підживлюють консервативні погляди, є зростання соціальної не-

рівності в світі загалом та посилення конкуренції на робочих місцях — оскільки ці чинники створюють загрозу екзистенційній та економічній безпеці індивідів.

Ще одним виявом реваншу матеріалістичних цінностей (а також свідченням хисткого становища постматеріалістичних установок) є тяжіння певної частини громадян до *авторитаризму*. Слід зауважити, що постматеріалізація аксіопростору безпосередньо пов'язана не тільки з розширенням автономії індивідів та їхньою емансипацією від влади, але й із демократизацією суспільств. Адже постматеріалістичні цінності (верховенство права, рівність людей перед законом, толерантність, свобода слова тощо) є водночас засадами ліберальної демократії. Однак, як свого часу помітили Рональд Інглегарт та Крістіан Вельцель (Christian Welzel), демократизація суспільства — це не те саме, що й здатність зберегти демократичний режим упродовж тривалого часу.

На мою думку, однією з детермінант авторитарного реваншу є саме слабкість сучасних демократичних інститутів, легітимність яких часто-густо ставлять під сумнів популісти. Наприклад, на початку пандемії коронавірусу экс-президент США Дональд Трамп (Donald Trump) уподібнював це захворювання до звичайного грипу, а чинний президент Бразилії Жаїр Болсонару (Jair Bolsonaro) називав карантинні заходи «істерією». Обидва в такий спосіб порушували право громадян на отримання достовірної інформації, гарантами якої мали би виступати⁶.

Стосовно сучасного стану демократії слід також зазначити, що вона здебільшого вже не є владою «простого народу» чи практикою колективного самоврядування, якою би мала

⁶ Пасенюк, К. (2020, 11 червня). Чим COVID-19 може допомогти демократії? *Вокс Україна*. Отримано з <https://voxukraine.org/chim-covid-19-mozhe-dopomogti-demokratiyi>

бути. Радше можна говорити про владу відокремлених від суспільства замкнених політичних еліт. З цього приводу досить влучно висловився Йозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter), запропонувавши називати демократією ситуацію, коли керують еліти, а маси можуть вплинути на це, лише віддавши свій голос за їхніх представників⁷. До того ж ці представники далеко не завжди готові брати на себе відповідальність за ризиковані або непопулярні управлінські рішення, втрачаючи в такий спосіб свій авторитет і водночас змушуючи пересічних громадян сумніватися в ефективності демократії як політичного режиму.

Зрозуміло, що в кризових ситуаціях (економічний спад, політична нестабільність або епідемія), коли люди почуваються незахищеними, негативне сприйняття демократії тільки посилюється. Натомість зростає попит на авторитарний спосіб правління (як зауважував Р. Інглегарт), на сильних лідерів, здатних рішуче діяти, а не говорити. Отже, втрата західними ліберальними демократіями своїх позицій спричинює «відкочування» назад, до авторитарних умонастроїв у суспільстві.

Нинішня пандемія неабияк похитнула демократичний устрій багатьох держав ще й тому, що чинити опір поширенню коронавірусної інфекції виявилось неможливим без застосування адміністративних важелів впливу на громадян. Зокрема, довелося обмежити деякі базові демократичні права й свободи — пересування, мирних зібрань тощо. Усі публічні заклади було тимчасово закрито, а проведення масових заходів — заборонено. За порушення карантинних правил передбачалися санкції. Однак мітинги й демонстра-

⁷ Юдин, Г. (2018, 14 марта). Нынешняя демократия не является властью народа. *Новые известия*. Получено из <https://newizv.ru/comment/grigoriy-yudin/14-03-2018/nyneshnyaya-demokratiya-ne-vavlyayetsya-vlastyu-naroda>

ції — це інструмент прямої демократії. Тож констатуємо, що пандемія COVID-19, хоч і тимчасово, але все ж стоїть на заваді звичному функціонуванню демократії як політичного режиму, оскільки боротьба з нею вимагає залучення авторитарних інструментів.

З огляду на вищевикладене глобальною кризою ціннісного простору сьогодення можна цілком правомірно вважати матеріалістичний реванш — адже він певною мірою загрожує процесу постматеріалізації ціннісних преференцій громадян низки країн. Звісно, розмірковуючи про глобальний аксіопростір, не можна залишити поза увагою особливості системи цінностей в окремих країнах. Наприклад, останніми роками для України характерним є зростання (хоча й не вельми істотне) питомої ваги цінностей автономії та самовираження⁸. Крім того, традиційні цінності поступово замінюються секулярно-раціональними. Водночас цінності виживання залишаються доволі значущими, що можна пояснити як впливом пандемії COVID-19 на повсякденне життя українців, так і нестабільною внутрішньою ситуацією — воєнно-політичною та економічною. Отже, локальними специфічними рисами українського аксіопростору є тяжіння, хоча й незначне, до постматеріалізму зі збереженням основних матеріалістичних цінностей (тобто цінностей виживання). У цьому контексті завданням української соціології має стати з'ясування співвідношення цих двох складників вітчизняного ціннісного простору, а також ступеня їхньої репрезентації в повсякденних практиках наших співгромадян.

Матеріал отримано 14.09.2021

⁸ Згідно з даними двох останніх хвиль Світового дослідження цінностей.

*Олександр Вольський,
аспірант кафедри соціології факультету соціології і права
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ

Упродовж останнього десятиліття ми стали свідками швидкої та, найімовірніше, необоротної ерозії ліберального світового порядку й відновлення великодержавного суперництва. Ці процеси безпосередньо позначилися на Україні — варто лише згадати втрату Криму, збройний конфлікт на Донбасі та помітну зміну зовнішньополітичного курсу. Ми можемо шукати причини цієї ситуації на рівні окремих культур, держав чи особистостей, але такі підходи продукують численні пояснення *ad hoc*, не відповідаючи на «граничне» питання: чи є ця криза випадковою, чи вона закономірно породжена наявною системою, яка робить її неминучою?

У поданому есе ми відмовимося від принципу методологічного націоналізму й покажемо, що ситуація, яка склалася всередині та навколо нашої країни, виникла внаслідок кризи гегемонії в капіталістичній світ-системі. Ми рухатимемося від загального до конкретного, спираючись на праці видатних теоретиків світ-системного аналізу, зокрема Джованні Аррігі (Giovanni Arrighi) та Іммануїла Валлерстайна (Immanuel Wallerstein). А оскільки світ-системний аналіз є структуралістською школою, то ми також відмовимося від принципу методологічного індивідуалізму й максимально редукуємо неовеберіанські підходи.

Адже якщо ми виходимо з засновку, що структура політичних можливостей детермінована глибшим соціально-економічним базисом, то маємо визнати, що індивідуальний вибір відіграє вкрай неістотну роль на макрорівні про-

тягом *la longue duree*⁹. Звісно, люди можуть, принаймні на словах, обрати для себе стиль життя скандинавських країн і це може викликати певні зрушення на мікро- чи мезорівні, але на макрорівні нічого не змінить.

Утім, методологічні засновки, якими би послідовними вони не були, є лише інструментами для аналізу, а не остаточним діагнозом для соціальної реальності. Якщо ми хочемо зрозуміти світ, у якому живемо, то маємо операціоналізувати ці теоретичні підходи. Це допоможе нам знайти відповідь на запитання: чи існують окремі суспільства взагалі?

У межах есе автор проводитиме чітке розрізнення між урядом як військово-бюрократичною структурою та державою як певним чином організованим суспільством¹⁰. Він, крім цього, наголошуватиме, що підтримання стабільної та гомогенної соціальної структури неможливе без ефективного уряду. І якщо такого уряду де-факто немає, то навряд чи можна говорити про існування того чи того суспільства.

Концепція світ-системного аналізу І. Валлерстайна полягає в тому, що капіталізм може існувати лише як система псевдонезалежних держав, котрі функціонують у межах єдиного економічного простору¹¹. Така конфігурація дає змогу реалізувати міжнародний поділ праці, що згодом веде до поділу світ-системи на три зони з різним рівнем розвитку: ядро (*core*), напівпериферію (*semiperiphery*) та периферію (*periphery*).

⁹ Поняття *la longue duree*, що можна перекласти як «час великої тривалості», було запропоновано французьким істориком Фернаном Броделем (Fernand Braudel).

¹⁰ Марей, А. В. (2019). Populus: рождение, смерть и воскрешение политического субъекта (от Цицерона до Гоббса). *Социология власти*, 31(4), 95–111. <https://doi.org/10.22394/2074-0492-2019-4-95-111>

¹¹ Валлерстайн, И. (2015). *Мир-система Модерна* в 4-х тт. Т. 1. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Учений також увів у науковий обіг поняття «світ-імперія» (*world-empire*) та «національна держава» (*nation-state*). Ознаками світ-імперії є фрагментований суверенітет та економіка, що ґрунтується на зборі данини та зосередженні її в центрі на позаринкових засадах. Натомість національна держава виникає тоді, коли економічний простір не збігається з жодною політичною юрисдикцією, а визначається лише прагненням максимально розвинути територію, яка перебуває під політичним контролем її уряду. Саме це відрізняє держави капіталістичної світ-системи від традиційних світ-імперій.

Варто зауважити, що повноцінні держави формуються лише на території ядра й напівпериферії, які характеризуються порівняно високим рівнем економічного розвитку. Завдяки цьому вони спроможні побудувати сильні військово-бюрократичні структури, які використовуються для забезпечення процесів нееквівалентного обміну з віддаленими (периферійними) зонами та закріплення своєї переваги.

Утім, цей нарис функціонування світ-системи не відповідає на питання, що саме зумовлює її стабільність протягом довгого часу. Адже боротьба за концентрацію капіталу між державами ядра має неминуче призводити до послаблення їхнього контролю над периферією, а отже, й руйнування узвичаєних моделей поділу праці.

Концепція І. Валлерстайна також критикувалася представниками військово-фіскальної теорії держави¹². Нескладно помітити, що вона базується на «ідеальних типах», котрі є передусім інтелектуальними конструкціями. «Наживо» їх ніхто не бачив. Якщо ж ми спробуємо проаналізувати траєкторії розвитку конкретних держав, по-

¹² Докладніше див.: Тилли, Ч. (2009). *Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг.* Москва: Территория будущего.

слуговуючись термінологією Чарльза Тіллі (Charles Tilly), то зможемо виокремити країни «концентрованого примусу», котрі загалом відповідають критеріям світ-імперії (як-от сталінський СРСР).

Можна навести й інші приклади. Зокрема, Україну можна описати як периферійну територію, що перебуває в стані політико-економічної залежності від ядра, а українців — охарактеризувати як федератив, котрі платять за військово-політичну підтримку та доступ до європейських ринків війною з РФ та заробітчанами. Обидві інтерпретації можуть претендувати на істинність.

У відповідь на критику І. Валлерстайн висунув концепцію держави-гегемона як сили, що стабілізує відносини у світ-системі, домінуючи завдяки трьом послідовно досягнутим перевагам — у сфері виробництва, торгівлі й фінансів¹³. Цю роль він відвів Голландії (у XVII сторіччі), Британській імперії (у XIX ст.) та США (у XX ст.)¹⁴.

Але такий підхід зводить взаємодію в капіталістичній світ-системі виключно до панування на основі переваги в сфері силових міжнародних відносин, що відкриває шлях до повстання незадоволених статус-кво як на території ядра, так і периферії.

Дещо відмінну концепцію гегемонії запропонував Дж. Аррігі, долучивши до світ-системного аналізу погляди Антоніо Грамші (Antonio Gramsci): держава-гегемон виражає не тільки й не стільки власні інтереси, скільки інтереси капіта-

¹³ Валлерстайн, І. (2016). *Мир-система Модерна* в 4-х тт. Т. 2. Меркантилізм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

¹⁴ Валлерстайн, І. (б. г.). Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики. Получено из https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php

лістичної світ-системи загалом. Вона стабілізує відносини між тими, хто панує, й тими, хто їм підвладний, у межах своєї сфери впливу¹⁵. Держави світу Дж. Аррігі поділив на територіалістські та капіталістичні. Перші прагнуть збільшити обсяг своїх ресурсів через захоплення нових територій, а другі спрямовують зусилля на розвиток власних територій, розширюючись лише тоді, коли цього вимагає подальший процес нагромадження капіталу. Зрозуміло, що це теж ідеальні типи, але вони дають змогу уникнути дискусії про природу світ-імперії та світ-економіки, поставивши між ними в багатьох випадках знак рівності.

Наступний крок, який робить Дж. Аррігі, — це зміщення акценту з цінкових циклів П'єра Шоню (Pierre Chaunu), що є ключовими для І. Валлерстайна, на системні цикли нагромадження капіталу. Для цього вчений використовує здобутки Ф. Броделя. Такий підхід дав йому змогу перейти від констатації цінкових коливань до аналізу коаліцій між підприємствами та урядовими структурами, які склалися у державах-претендентах на місце гегемона, а також створити струнку концепцію нагромадження капіталу, що показує, як світ-система проходить через сигнальну й термінальну кризи гегемонії.

Сигнальна криза — це криза дохідності в матеріальному секторі циклу нагромадження, яка стимулює перехід капіталу в сферу біржових спекуляцій. Супроводжується появою фінансових «бульбашок» та винесенням галузей промисловості з низькою доданою вартістю в країни з дешевою робочою силою. Держава-гегемон втрачає домінування в сфері матеріального виробництва під час сигнальної кризи, але швидко відновлює свої позиції завдяки лідер-

¹⁵ Аррігі, Дж. (2006). *Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени*. Москва: Территория будущего.

ству в сфері фінансів. Прикладом може слугувати Велика Британія, яка пережила сигнальну кризу в 70-х роках ХІХ століття, проте зберегла своє домінування в світі — принаймні до 1914 року. А США, незважаючи на кризу гегемонії в 70-х роках ХХ століття, змогли перебороти СРСР та досягти «однополярного моменту».

Однак період після сигнальної кризи є лише прелюдією до термінальної кризи гегемонії. Ми розглянемо цей феномен, попередньо розділивши концепцію Дж. Аррігі на два рівні аналізу — міжнародний і внутрішньодержавний.

Згідно з цією концепцією, занепад держави-гегемона створює умови для формування низки центрів матеріального виробництва, що конкурують між собою, а також (що дуже важливо) — альтернативного центру контролю за фінансами. Нова коаліція між державними та бізнес-інституціями уможливорює запуск нового циклу нагромадження — держава, що тепер претендує на гегемонію, починає концентрувати капітал зі всієї світ-системи.

Ілюстрацією цього процесу можуть слугувати відносини між Британською імперією, США та Німеччиною з кінця ХІХ століття до початку Першої світової війни. Англійська економіка спиралася переважно на сімейні фірми, тоді як американська й німецька базувалися на вертикальній інтеграції виробництва, що знайшло свій вияв у формі корпорацій. Природно, що коли ці корпорації почали виходити на транснаціональний рівень, у британських бізнесменів не залишилося жодних шансів на продовження панування. Колишній гегемон змушений був відгородити свою сферу впливу від нової економічної потуги протекціоністськими бар'єрами, оскільки «вільна» гра ринкових сил неминуче довела би його до банкрутства. Наслідком таких заходів зазвичай стає порушення економічної, а також політичної єдності світ-системи. Утім, спершу це навіть іде на користь державі-гегемону, оскільки захищена від зовнішньої конку-

ренції економіка переживає відносний розквіт, а винесення низькодохідних та працемістких галузей промисловості в слаборозвинені країни теж стимулює їхній розвиток. Мабуть, не випадково Дж. Аррігі назвав цей період *belle époque*. Але він триває недовго, оскільки протекціоністські обмеження починають негативно впливати на міжнародний поділ праці, а отже, й на економічне зростання. Наслідок цього, за термінологією І. Валлерстайна, — «тридцятирічні світові війни» 1618–1648, 1794–1815 та 1914–1945 років.

Подальший аналіз криз гегемонії ми проведимо на внутрішньодержавному рівні. Утім, на думку автора, поділ політики на внутрішню й зовнішню є досить умовним — особливо якщо йдеться про країни периферії, які нездатні створити поле автономної державної служби та виступити на міжнародній арені монолітним суб'єктом.

Періоди «тридцятирічних воєн» характеризуються, з одного боку, хаотичністю міжнародних відносин, з іншого — дестабілізацією внутрішньополітичного життя. Криза дохідності та затяжні збройні конфлікти призводять до делегітимації владних еліт та до зазіхань на основи капіталізму — як з боку привілейованої меншості, так і народних мас. Принагідно слід зазначити, що дестабілізація політичних систем, яка відбувалася в 40-х роках XVII століття, припала практично на кінець першої «тридцятирічної війни»¹⁶. А ось події Великої французької революції, як і Жовтневого перевороту, навпаки, розгорталися на початку другої й третьої «тридцятирічних воєн», задаючи їм тон та ідеологічну спрямованість.

¹⁶ Тридцятирічною війною офіційно називалася саме перша з них. Тривала з 1618 по 1648 рік на території Священної Римської імперії, яка об'єднувала землі теперішньої Німеччини, північної та центральної Італії, Чехії, Нідерландів, а також деякі регіони Франції. Завершилася ця війна Вестфальським мирним договором.

Слід підкреслити, що після кожної з цих «воєн» новий гегемон привносив у світ-систему не лише іншу модель міжнародного поділу праці, а й нові економічні та соціально-політичні стандарти. Зокрема, Голландія поширювала принципи віротерпимості й вільного мореплавства, Британська імперія — імперіалізм вільної торгівлі (*free trade imperialism*), а США — принцип національного самовизначення, загальне виборче право та державу суспільного добробуту (*welfare state*) — принаймні до фінансової кризи гегемонії.

Звісно, вищеподана історична схема не позбавлена неточностей. Наприклад, так звана «голландська гегемонія», про яку писав І. Валлерстайн, на самому початку свого існування опинилася в стані конфлікту з іншими великими державами ядра — Францією та Англією. Вже 1672 року «країна-гегемон» була майже повністю окупована французами, а потім стала, власне, молодшим партнером Англії. З огляду на це навряд чи правомірно вважати «голландську гегемонію» повноцінною.

Крім того, світ-системний аналіз приділяє основну увагу процесам обміну¹⁷, а не виробництва, в такий спосіб ігноруючи надзвичайно важливий феномен — промислові революції. Такий підхід залишає «поза кадром» відмінності між капіталізмом XVII та XIX століть, або ж між економікою минулого сторіччя та сьогодення¹⁸. Тому питання про застосування світ-системного аналізу як загальної теорії (*grand theory*) потребує окремого обговорення.

¹⁷ Докладніше див.: Skocpol, T. (1977). Wallerstein's world capitalist system: A theoretical and historical critique. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075–1090.

¹⁸ Є ще одна концепція світ-системного аналізу, згідно з якою існує лише одна світ-система, чий елементи тісно пов'язані між собою (і виникла вона близько 5 тис. років тому). Автор цієї концепції — німецький економіст і соціолог Андре Гундер Франк (Andre Gunder Frank).

Водночас цю концепцію можна використовувати як теорію «середнього рівня» (*middle-range theory*). Це, серед іншого, дає змогу зосередитися на реаліях саме промислового капіталізму, який починає повноцінно функціонувати приблизно в другій половині XVIII століття. Його історія, відверто кажучи, є надто короткою, щоби робити з неї універсальні висновки, але достатньо довгою, щоби помітити певні закономірності, зважаючи на які, можна пояснити нинішню ситуацію в світі загалом та Україні зокрема.

Наприклад, вже зараз можна констатувати, що планово-ринкова економіка КНР принесла китайським транснаціональним корпораціям значні конкурентні переваги, що змусило адміністрацію Дональда Трампа (Donald Trump) перейти до протекціоністської політики та розпочати торговельну війну з Пекіном. І навіть обрання Джо Байдена (Joe Biden) президентом США не змогло повернути ситуацію в звичне русло, що свідчить про поступове завершення американського циклу нагромадження.

Головна відмінність сьогоденної кризи гегемонії від попередніх «тридцятирічних воєн» полягає в масштабі та ступені інтеграції капіталістичної світ-системи, що значно загострює суперечності всередині цієї системи. Зокрема, це неймовірно ускладнює завдання з підтримки стабільного міжнародного розподілу праці.

Як відомо, раніше боротьба за гегемонію точилася здебільшого всередині Європи. Лише після Другої світової війни епіцентр світової влади перемістився за межі Старого світу. Через це США довелося витратити «золоті роки» своєї гегемонії на знищення комуністичної світ-імперії. А тепер ми можемо побачити зародження кількох потенційних «Радянських Союзів» на території планети, що здатне призвести до фрагментації світ-системи (або ж посилити її).

Крім того, впродовж останніх десятиліть зв'язки між країнами світу стали значно тіснішими, що, серед іншого,

позначилося на сфері позаринкового обміну. Скажімо, під час минулої кризи гегемонії, яка припала на часи Першої та Другої світових воєн (а також на період між ними), пересічний центральноафриканський селянин навряд чи відразу відчув би на собі її наслідки — адже і його громада, і його худоба в будь-якому разі залишилися би з ним. Сьогодні ж число таких не охоплених ринковою економікою місць скоротилося майже до нуля. Унаслідок цього будь-яка локальна проблема може швидко перерости в глобальну, що ми можемо побачити на прикладі пандемії коронавірусу, терористичної діяльності ІДІЛ або європейської кризи біженців 2015 року.

Щоби розв'язати ці проблеми, США або КНР мають запропонувати істотно відмінну від теперішньої модель міжнародного поділу праці, здатну пересилити відцентрові тенденції на рівні світ-системи, а також адекватну новій реальності систему соціально-політичних стандартів, які дали би змогу країнам, що розвиваються, взяти під контроль деструктивні політичні процеси. Вже сьогодні можна сказати, що «війна проти тероризму», яку США розпочали 20 років тому, маючи намір стабілізувати світ-систему, закінчилася невдачею. Чи вдасться Китаю чогось досягти в цій сфері — покаже час. На думку автора, остаточну відповідь на це запитання можна буде отримати не раніше ніж у другій половині XXI століття.

Утім, нам доцільніше зосередитися не стільки на загальних перспективах китайсько-американської боротьби за гегемонію, скільки на її наслідках для України. Розділимо наш аналіз знову на два рівні — міжнародний та внутрішньодержавний.

На рівні міжнародних відносин ключовою небезпекою для України є перехід від капіталістичної до територіалістської логіки в поведінці держав, що її оточують. Варто зазначити, що однією з ознак кризи гегемонії є криза міжнародних платіжних систем. Якщо хаос досягає такого рівня,

який унеможлиблює нормальну торгівлю між державами, то починаються завоювання (як це сталося в Європі після відмови від золотого стандарту в 1930-ті роки).

Що стосується внутрішньої політики, то криза гегемонії могла би створити певні можливості для країн напівпериферії та периферії — але не для України. З огляду на географічне положення нашої країни українці стануть учасниками глобальних подій незалежно від їхнього бажання, що своєю чергою значно змінить і політичну свідомість населення. Адже українська культура (власне, як і будь-яка інша) має дуже мало есенціалістських рис, а є за своїм походженням контекстуальною.

У разі втрати доступу до міжнародних ринків Україна ризикує пройти період соціально-політичної дестабілізації, коли позбавлені економічної основи свого панування керівні еліти спробують привести до влади радикальні або екстремістські групи, котрі могли би гарантувати цим елітам збереження їхнього статусу¹⁹.

Єдиний спосіб запобігти цьому песимістичному сценарію — зміцнення поля автономної державної служби. Автономної як від зовнішніх, так і від внутрішніх гравців. Тільки так Україна може сформувати соціальну групу, що зацікавлена в існуванні нашої незалежної держави в принципі.

Матеріал отримано 20.08.2021

¹⁹ У виданій 1944 року книзі «Велика трансформація» Карл Поланьї (Karl Polanyi) зазначає, що зростання капіталістичних ринків та їхня відкритість можуть спричинювати занепад демократії, посилення фашистських рухів, а також екстремізм та війни. Докладніше див.: Грозовский, Б., & Припадчева, А. (2020, 17 марта). Как глобализация испытывает демократии на прочность. *ЭКОНС: экономический разговор*. Получено из <https://econs.online/articles/opinions/kak-globalizatsiya-ispytyvaet-demokratii>

Олександра Дейнеко,
кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, аналітикиня Громадської мережі публічного права та адміністрації UPLAN, засновниця та експертка громадської організації «ЕкспертиЗА Реформ»

СТАТИ АНТИКРИЗОВИМ «СЕРФІНГІСТОМ»: БУТИ ЩАСЛИВИМ ТА АКТИВНО ДІЯТИ!

Кризи не стукають до нас у двері, проте вони поринають у найпотаємніші куточки нашої свідомості.

Маючи природу соціального вірусу, вони блукають коридорами наших ціннісних орієнтацій та життєвих позицій, сканують систему соціального сприйняття та перевіряють на міцність наш діяльнісний імунітет. Часто ми можемо почути фрази на кшталт «не в моєму віці...», «не з моєю роботою...», «не в нашій країні...». З одного боку, це схоже на думки зневіреної людини, з іншого ж — це наративи свідомості, що не змогла подолати кризу на рівні сприйняття та праксису. Це приклади установок, що нас обмежують, «захищаючи» свідомість від складнощів сприйняття та переживання перехідних періодів життєвого розвитку (як на агентному, так і на структурному рівні) — багатоаспектних криз, з чим найчастіше й пов'язують зміст вищезазначеного поняття у соціогуманітарному дискурсі.

Кризи є множинно процесуальними за своєю сутністю: вони одночасно відбуваються на різних рівнях соціального й не питають у суб'єктів дозволу на своє буття. Варто виходити з того, що всі ми автоматично вбудовані в кризові контексти соціальної реальності, які опосередковують наші щоденні взаємодії. Щоб адаптуватися до постійних криз,

ми маємо сприйняти їх як природний соціальний контекст і спосіб буття соціального світу. Слід визнати, що сформовані відголосками модерну уявлення про стабільність, визначеність, простоту та однозначність — це ілюзія, до того ж шкідлива, яка заважає будувати індивідуальні чи групові життєві стратегії. Лінійна логіка відтворення соціальних систем відходить у минуле. Тому на зміну загальнонаціональним стратегіям «порядку й прогресу» мають прийти візії «рефлексивності, мобільності та адаптивності», які здатні забезпечити відтворення соціальних систем в умовах крихкої й ненадійної сучасності.

Охоплюючи всі рівні соціальної реальності, кризи приходять до нас не просто так — у них є своя соціальна місія. Скажімо, пробудити в нас рефлексивний моніторинг особистісного життєвого проекту, змусивши подивитися на свою повсякденність під іншим кутом зору, щоби стати спроможним знайти гармонію між нашим внутрішнім світом та світом людей, що нас оточують. У такий спосіб до нас приходять особистісні кризи.

На інституційному рівні кризи спонукають нас переосмислити логіку буття соціальних структур, щоби зрозуміти адекватність «правил гри» та добору ресурсів, потрібних для відтворення соціальних систем. Кризи випробовують нас на згуртованість, зміцнюючи справжні спільноти та роз'єднуючи ті соціальні союзи, що мали хибні підстави для єднання.

Соціальна місія криз — показати державі й суспільству помилковість чи слабкість соціальних процесів, неспроможність окремих соціальних структур і водночас — вивести соціальну систему на якісно новий рівень соцієтального та цивілізаційного розвитку. Кризи — це спосіб процесуального оновлення соціальних систем та єдино можлива онтологічна площина соціального розвитку.

Зважаючи на діалектичну природу криз, найцікавішими для аналізу завжди будуть питання про те, як силу кризово-

го переходу та нестабільності обернути на силу соціального розвитку або ж у який спосіб пройти точку біфуркації²⁰ та досягнути якісно нового рівня.

Відповідаючи на ці запитання, слід спиратися на те, що людина *завжди є сильнішою за структуру*. Цей методологічний посил доведено представниками теорій соціологічного синтезу (не існує соціальних систем поза людською діяльністю²¹). Але ми часто забуваємо про це під тиском позитивізму чи структуралізму. Керуючись оптикою соціального конструювання реальності, варто визнати, що будь-яка криза — від особистісної до соціетальної — це передусім *сприйняттяєва номінація*, що має величезну владу над нашою соціальною суб'єктністю та емоційною стійкістю. Що своєю чергою означає нашу апіорну здатність до керування кризами завдяки формуванню відповідних моделей соціального сприйняття та діяльнісних стратегій подолання цих явищ.

Як би парадоксально це не звучало, кризи потрібні нам для становлення й тренування власної соціальної суб'єктності. Утім, кризи здатні паралізувати соціальну суб'єктність індивідів з установками на «стабільність, повторюваність і простоту», замкнувши їх у панцир бездіяльності та випустивши на волю їхні соціальні страхи. Це в сукупності робить нас жертвами кризи та дозволяє їй перетворити нас на свого об'єкта. Проте така стратегія «програшу» не є безнадійною. Сила людської сутності дає змогу виробити *антикризові звички*, що можуть бути делеговані й закарбовані на рівні соціальних структур та систем.

²⁰ Ласло, Э. (1995). Век бифуркации: постижение изменяющегося мира. *Путь. Международный философский журнал*, 1, 3–129.

²¹ Giddens, A. (1986). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration* (Repr. ed.). Berkeley: University of California Press.

З цього погляду універсальний антикризовий рецепт є доволі простим — сформувавши емоційний та діяльнісний імунітет як на індивідуальному рівні, так і на рівні відповідних нормативних орієнтирів соціальних систем. **Емоційний імунітет** — це насамперед наша спроможність бути щасливими незалежно від обставин та постійно формувати таку модель світосприйняття, яка не обмежує нашу суб'єктність, а, навпаки, показує можливості для її реалізації. Емоційний імунітет має блокувати наші соціальні страхи й природний алармизм, а також мінімізувати хаотичність прaxeиси, підкріплюючи нашу рефлексивність.

Наведемо один цікавий приклад. Згідно з даними Всесвітнього звіту про щастя (*World Happiness Report*)²², скандинавські країни є найщасливішими в світі. Зокрема, Фінляндія й Данія очолювали цей список у 2020 році²³. Вписуючи цей показник в актуальну світову пандемічну кризу, зауважимо, що в цих країнах була доволі низька кількість підтверджених випадків COVID-19 — 8,5 тис. у Данії та 19,9 тис. у Фінляндії станом на вересень 2020-го (як зазначено на сайті Університету Джонса Гопкінса)²⁴. Мабуть, емоційний імунітет населення, сформований на підґрунті оптимістичного світосприйняття та душевного спокою, відіграє таку саму роль, як і біологічний імунітет, коли йдеться про пандемію як різновид цивілізаційної кризи людства.

²² Всесвітнє дослідження щастя проводиться з 2012 року.

²³ Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., & De Neve, J.-E. (Eds.). (2020). *World Happiness Report 2020*. New York, NYC: UN Sustainable Development Solutions Network. Retrieved from <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2020/WHR20.pdf>

²⁴ Johns Hopkins University of Medicine, Coronavirus Resource Center. (2020). Global map. Updated at 12.09.2020, 18:20. Retrieved from <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

Тому для держави й суспільства актуальним завданням є розробка стратегій **формування емоційного імунітету на рівні соціальних систем**. Найкращими помічниками в цій справі можуть стати засоби масової інформації, що замість тотального стилю “hoghog news” мають транслювати придатні для різних соціальних груп шляхи подолання соціальної кризи, зумовленої пандемією. Ці меседжі слід спрямовувати на зміцнення емоційного імунітету на індивідуальному рівні та формування позитивного мислення незалежно від обставин. Бо, як ми пам’ятаємо, для того щоби змінити світ, потрібно насамперед змінити способи його сприйняття. Нам треба зрозуміти, що будь-яка соціальна криза, якою б серйозною за соціальними наслідками вона не була, силою нашої свідомості може перетворитися на певну пригоду, яку ми маємо соціально результативно та індивідуально гідно пройти, виявляючи свою зацікавленість в її успішному завершенні.

Ефективним інструментом для подолання кризи на індивідуальному та соціальному рівнях є **формування діяльнісного імунітету**. Він розвивається за умови наявності емоційного імунітету, який блокує наші соціальні страхи та спрямовує соціальну суб’єктність в активне практичне русло. Підґрунтям діяльнісного імунітету є, на нашу думку, **концепт соціальної спроможності**, якому соціологи поки не приділяють належної уваги.

Про *спроможність* як самостійний феномен уперше заговорили правники в контексті законодавчої бази реформи децентралізації в Україні²⁵. Загалом кажучи, спроможними вважаються громади, здатні розв’язувати локальні проблеми

²⁵ Закон України № 157-VIII «Про добровільне об’єднання територіальних громад». (2015). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

власними силами (залучаючи виключно власні ресурси) в інтересах своїх мешканців. У сучасних суспільствах доцільно виокремлювати ще й соціальну спроможність. Її ми пропонуємо визначати як *здатність соціальних суб'єктів адекватно справлятися з множинними соціальними викликами, спираючись на наявний ансамбль власних капіталів та соціокультурний досвід*. На відміну від поняття «соціальна суб'єктність», концепт соціальної спроможності дає змогу підкреслити значущість результативності власних практик, а не лише здатність до активної й самостійної діяльності та відповідальність за її результати.

Мати діяльнісний імунітет до різноманітних соціальних криз означає бути соціально спроможними в таких аспектах:

- адаптивності як невіддільного атрибута повсякденних практик;
- формування нових соціальних звичок;
- «виходу з площини» повсякденно зумовлених патернів діяльності;
- постійного примноження ансамблю капіталів.

Не менш важливе завдання соціальної спроможності полягає в збереженні соціальної суб'єктності та її спрямуванні в ці чотири «русла». Ми не знаємо напевне, які професії та соціальні ролі з'являться завтра, які набори компетенцій будуть потрібними в кожній з них. Про це ми дізнаємося лише в процесі власного розвитку, щоразу підходячи до розвилки й обираючи те рішення, що покликане стати спершу кращою практикою, а потім — стандартом.

Повертаючись до нашого антикризового рецепта, варто ще раз наголосити, що будь-якому дівцеві в сучасному світі слід сприймати *кризи як такі, що завжди «за нас»*. Неможливо точно передбачити погоду у відкритому океані — так само неможливо побачити чіткі обриси свого «завтра». Водночас

поява хвиль — це не привід для виникнення невпевненості в собі чи соціального алармізму на рівні систем, а чудова нагода стати серфінгістом! Кризи — це хвилі, які потрібно взяти під контроль своєї свідомості й діяльності, навчившись підтримувати життєвий баланс. Поки дехто буде з острахом дивитися на хвилі з берега, з'явиться суб'єкт, який зможе підкорити їх, вийшовши на новий рівень особистісного та соціального розвитку.

Усі ми маємо стати антикризовими серфінгістами, які підкорюють кризи життєвих хвиль силою внутрішнього щастя та активом своєї суб'єктності! Такий “surf” забезпечуватиме не тільки баланс індивідуальних життєвих стратегій, але й логіку відтворення сучасних суспільств.

Матеріал отримано 16.09.2020

*Руслана Джуган,
кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри
соціології та соціальної роботи факультету суспільних
наук Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»*

ЗГУРТОВАНІ КРИЗАМИ

Висвітлити глобальні та локальні кризи в контексті українського суспільства — доволі складне завдання. Передусім слід зауважити, що в умовах пандемії коронавірусу й засилля інформаційної «павутини», з якої не всім вдається виплутатись (а тільки тим, у кого наявне критичне мислення), відбувається зловживання ресурсом впливу через засоби масової інформації та використання деякими політиками регіональної специфіки населення України в своїх інтересах.

Утім, своє есе я розпочну з глобальних криз. Перша, яка мені спадає на думку, пов'язана з вичерпанням природних ресурсів (зокрема, через переважне використання викопних видів палива — вугілля, нафти та природного газу), надмірним антропогенним навантаженням на довкілля та порівняно повільними темпами впровадження екологічно безпечних технологій. Майже щодня ми чуємо або читаємо в новинах про природні катаклізми та аномалії, що вказує нам на необхідність негайно змінити своє ставлення до природи.

Друга криза спричинена неефективністю міжнародних механізмів, покликаних запобігати збройним конфліктам. Це ми бачимо на прикладі громадянських воєн в Сирії та Сомалі, захоплення талібами влади в Афганістані та інших збройних протистоянь, наслідок яких — мільйони загиблих, поранених і тих, хто втратив свою домівку й став біженцем.

Наступною глобальною проблемою є бідність, зумовлена нерівномірним розподілом статків та нагромадженням капіталу купкою олігархів. В Україні такий стан речей, серед іншого, пов'язаний з браком механізмів впливу держави на монополістів та корупцією в органах влади на всіх рівнях.

Останньою в цьому списку (проте не менш серйозною) є «коронакриза». Про неї вже нестерпно говорити, слухати, читати, але ця криза відчутна для кожного з нас. Мабуть, на Землі не залишилося жодного мешканця, який би не зазнав її руйнівного впливу. Пандемія коронавірусу певною мірою об'єднала людей — утім, не всіх, а знов-таки тих, хто здатен мислити критично й раціонально. Водночас «на іншому боці барикад» опинилися ті, хто досі не вірить в існування коронавірусу, відмовляється вакцинуватися (навіть перехворівши), не довіряє доказовій медицині, натомість черпаючи інформацію з фейкових джерел. Особисто для мене дивно чути в XXI сторіччі про чипування під час уведення вакцини, про нездатність народжувати дітей і навіть перед-

часну смерть унаслідок щеплення, але мало не половина моїх знайомих твердо в цьому переконана.

Парадоксально, що такі умонастрої притаманні навіть людям з певним рівнем освіти. Мабуть, тому, що їх не вчили мислити критично — адже логіка донедавна в школах не викладалася. Так само не навчали їх інформаційної гігієни, не пояснювали, де шукати достовірні новини й як відрізнити їх від вигаданих... Власне, сьогодні ми маємо такий доступ до інформації, якого не мали ніколи, але не вміємо ним користуватися — принаймні так, щоби ставати кращими, освіченішими та обізнанішими.

Легковірністю та інформаційною безграмотністю значної частини наших громадян уміло користуються пропагандистські канали Російської Федерації, роз'єднуючи Україну та знову ділячи її на Захід і Схід. І цей поділ дуже вправно «змальовують» деякі наші керманічі, розмірковуючи (точніше, спекулюючи) на тему віри²⁶, мови або національних меншин. У цьому штучному поділі — причина однієї з локальних криз українського суспільства. Україну потрібно об'єднувати, щоби вона виступала суверенною та неподільною державою, зосереджуючись на детермінантах, які нас згуртовують (хоча би на труднощах, які ми пережили разом). Однак постає питання: кому це робити? Політикам, науковцям чи лідерам громадської думки? Відповіді не знаходимо... Адже ті, хто вірить цій пропаганді, найімовірніше, не вміють критично мислити.

Іноді політики впадають в іншу крайність — настільки захоплюються ідеєю створення єдиної мови та віри, що починають нехтувати правами пересічних громадян на са-

²⁶ Пишучи ці рядки, я мимоволі згадала, що в церквах Московського патріархату на Закарпатті ще й досі на недільній службі моляться за здоров'я російського президента.

мовираження й свободу слова. Тобто культурні відмінності не беруться до уваги взагалі. Водночас дуже боляче бачити, що свобода слова — ключова демократична цінність, яку ми виборювали на Майдані, використовується власниками деяких українських телеканалів як засіб впливу на думки наших співвітчизників. Безсумнівно, це роз'єднує країну ще більше.

Саме в нерозумінні специфіки регіонів України та упередженому ставленні до них коріниться ще одна локальна криза нашого суспільства. Мені нерідко доводилося чути в Києві заяви на кшталт «Закарпаттям керують угорці» або «Львів — це поляки». З іншого боку, мене вражає темп життя в столиці — значно швидший, ніж у моєму рідному місті. Постає питання: чому би ті відмінності, які дійсно існують між містами й регіонами нашої країни, не подати у вигідному світлі — так, щоби зацікавити мешканців одного міста відвідати інше, ознайомитися з його культурою?

На жаль, у нас поки немає лідера-інтелектуала, здатного гідно представити позицію свого регіону, попередньо завоювавши авторитет і витримавши тест на довіру своїх виборців. Мусимо визнати, що здебільшого — це наслідок нашої громадянської пасивності та недостатнього усвідомлення відповідальності за свій політичний вибір. Якби кожен з нас ретельно ознайомлювався з програмою кандидата в президенти, в народні депутати України (чи органів місцевого самоврядування) перед тим, як віддати за них свій голос, а також був готовим вимагати від них виконання своїх передвиборчих обіцянок, наша країна від цього б тільки виграла.

Певна річ, аналізуючи стан українського суспільства, не можна не згадати про економічні негаразди, з якими постійно стикаються наші сім'ї. Це насамперед безробіття, низькі заробітні плати, високі ціни на товари першої необхідності та житлово-комунальні послуги. Брак робочих місць доволі часто змушує наших співвітчизників шука-

ти роботу за кордоном — інакше не вдасться забезпечити власну родину, а може, навіть і вижити.

Незважаючи на реальність, яка іноді дуже засмучує, авторка цих рядків щиро вірить у світле майбутнє України — в її економічне зростання, політичну єдність, військову міць, соціально-культурний розвиток. Однак попереду ще довгий шлях — зокрема, до розвиненого критичного мислення наших громадян, до розвінчаних міфів про «особливість» того чи того регіону, до почуття згуртованості й, звісно ж, відповідальності (як індивідуальної, так і колективної) за свій вибір. Успіхів нам!

Матеріал отримано 08.09.2021

Оксана Казьмірова,
*старша викладачка кафедри соціології факультету соціології
і права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ДОВІРИ Й ЗАГОСТРЕННЯ ПИТАНЬ УСПІШНОСТІ РЕАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

По їхніх плодах ви пізнаєте їх.
Від Матвія 7:16²⁷

Очікування того, що інші соціальні актори діятимуть, зважаючи на наші інтереси, корелює з природною потребою в безпеці. Однак для людини як «продукту» антропо-соціогенезу природним є саме культурне, тобто штучне

²⁷ Огієнко, І. (Перекл.). (1962). *Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту*. Лондон: Британське та закордонне біблійне товариство.

середовище. Тому налаштованість на комплементарність середовища (а не на прагматичність і раціональність перемовин щодо різних інтересів та постійний моніторинг позицій учасників) певною мірою свідчить про психологічну незрілість, брак індивідуальної або колективної суб'єктності. Уявна комплементарність середовища (яка є не стільки доповненням через функціональну узгодженість системної взаємодії, скільки недостатнім усвідомленням почуття близькості чи ворожнечі) стає чинником деструкції, створюючи паралельний світ удаваної згоди.

Завдяки сучасним цифровим технологіям характер реалізації засобами масової інформації своїх функцій істотно змінився. Можливо, колись ми перейдемо до впровадження прямої демократії, але тоді вже не безпосереднє знайомство, а мережеві спільноти формуватимуть (утім, вони вже й зараз формують) думку виборців. Безперечно, електронне голосування дає змогу заощадити кошти й надати процесу більшої прозорості, проте на вибір людини завжди впливатиме рівень її освіти, політичної культури та громадянської компетентності.

Наші сподівання на просвітницький потенціал Усесвітньої мережі мають бути відкориговані — з огляду на те, що в кризові періоди історичного розвитку суспільства люди, перебуваючи в стані соціальної невизначеності, стають дуже сприйнятливими до зовнішнього впливу. Вони швидко, без обдумувань реагують на різні стимули, а також частіше стають об'єктами пропаганди й маніпуляції, про що свого часу писав Герберт Блумер (Herbert Blumer)²⁸. Зрозуміло, що за таких обставин мас-медіа не завжди до-

²⁸ Блумер, Г. (1996). Коллективное поведение. В В. И. Добреньков (Ред.), *Американская социологическая мысль* (сс. 166–212). Москва: Международный университет бизнеса и управления.

дають людині знань. Іноді навпаки — позбавляють її здатності до критичного мислення, навіть у його початковій формі (здорового глузду).

Збільшення питомої ваги віртуального складника в комунікативних процесах створює небезпеку радикалізації. Адже ворожнеча в соціальних мережах, та ще й без почуття відповідальності поширюється зі швидкістю лісової пожежі. Ворожі сторони прагнуть не до примирення, а до якомога влучнішого використання ботів та випереджувального поширення фейків. У такому просторі суспільна взаємодія, яка би ґрунтувалася на довірі, стає принципово неможливою.

Державницькі завдання підважуються корпоративними інтересами, оскільки довіряти тепер можна тільки членам своєї спільноти, інформація про яких своєю чергою готується «спеціально навченими людьми». А в умовах обмеженої раціональності, про яку писав Герберт А. Саймон (Herbert A. Simon), феномен вибору стає особливо складним²⁹.

Імовірно, люди схильні до стереотипізації більшою мірою, ніж до інновацій. Адже стереотипне сприйняття світу дає ілюзію зрозумілого (інакше кажучи, безпечного) доквілля, а деколи ще й почуття зверхності над іншими. Інновації, навпаки, пов'язані з ризиками, а те, чи зможе індивід або група використати ту чи ту ідею, — образно висловлюючись, поставити вітрила, коли дме вітер змін, замість того щоби споруджувати мури, — це знову-таки залежить від якості освіти, зокрема соціально-гуманітарної.

Задля виконання планів, викладених в Указі Президента України № 225/2021 від 2 червня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від

²⁹ Див. також: Collins, R. (1993). The rationality of avoiding choice. *Rationality and Society*, 5(1), 58–67. <https://doi.org/10.1177/1043463193005001006>

14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку», потрібно, на нашу думку, звертатися за порадою до експертів — науковців, а також підприємців як представників середнього класу, що є опорою громадянського суспільства (особливо з огляду на тенденцію до «вимивання» цього прошарку в міжнародному масштабі та українську специфіку, де темпи демодернізації випереджають модернізаційні зусилля, що визначаються потребами соціально-економічного розвитку країни).

У документі зазначається, що «незважаючи на зростання значення індексу людського розвитку протягом 1991—2019 років (відповідно з 0,705 до 0,779), позиція України у світовому рейтингу поступово знижувалася». Зокрема, з 47-го місця в 1991 році до 75-го у 2000-му й до 82-го у 2010 році. 2019 року позиція України підвищилася, але незначно — до 74-го місця.

Варто звернути увагу на інтегральний характер цього показника. Певна річ, «сповільнення темпів людського розвитку зумовлене насамперед низьким рівнем валового національного доходу в розрахунку на душу населення, за яким Україна значно поступається державам із високим рівнем людського розвитку». Серед чинників, що негативно впливають на соціально-економічну ситуацію в державі загалом, чільні місця посідають COVID-19 та збройна агресія Російської Федерації³⁰. Проте варто пригадати, що ще 1999 року Леррі Даймонд (Larry Diamond) писав про трансформацію цінностей і класових структур, що відбувається паралельно з економічним розвитком, та необхідність створення й зміцнення інсти-

³⁰ Указ Президента України № 225/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку». (2021). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021>

туційних правил демократії³¹. Для цього потрібно «консолідувати суспільство й розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень», на що «здатні тільки першочергова й найпильніша увага влади до створення умов суворого контролю за виконанням ухвалюваних законів та демонстрація особистих зразків поведінки, які відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям»³². Адже необхідні реформи не можуть бути реалізовані в повному обсязі та достатньо ефективно, якщо в суспільстві немає довіри до змісту й спрямованості реформ, а також до самих реформаторів³³.

Саме в реальних побутових практиках, шляхом узгоджених дій, що повторюються, люди налагоджують взаємодію за допомогою символів, що в цих практиках створюються, оформлюються й продовжують поширювати свою владу над поведінкою спільнот та особистостей, як зазначав ще Еміль Дюркгайм (Emile Durkheim)³⁴.

Конкретні обміни та розподіли результатів діяльності, а також умов її виконання знаходять свій вияв у низці показників, як-от вищезгаданий індекс людського розвитку. Натомість примарні взаємодії корелюють з віртуальними стосунками й такими ж результатами.

³¹ Даймонд, Л. (б. г.). Глобальна перспектива. Получено из https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/daym_glob.php

³² Докладніше див.: Головаха, Є., & Паніна, Н. (2006). Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перестройки до «помаранчевої революції». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 32–51.

³³ Докладніше див.: Головаха, Є., Костенко, Н., & Макеев, С. (Ред.). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

³⁴ Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. Київ: Юніверс.

Квазідовірливі стосунки у віртуальному світі звітування про реальні проблеми навряд чи допоможуть нам сплачувати комірне, створювати реальні робочі місця, їздити в закордонні відрядження заради нового досвіду, щоби, використовуючи його, працювати на благо власної країни. Серед усіх кредитів і боргів, що творять тяглість нашого повсякдення³⁵, забезпечують взаємини між сакральним і побутовим, створюють можливості для становлення суб'єктності (як підґрунтя й результату адекватної модернізації), кредит довіри цінується найбільше. Її розвиток уможлиблює стабільний розвиток як індивіда, так і спільноти й суспільства. Але для цього довіра має, спираючись на здобутки сучасних інформаційних технологій, бути вкоріненою в реальні стосунки, що повсякчас зазнають руйнівного впливу ллюзій та маніпуляцій. Вона має бути «дистанційованою» від усього короткочасного й ситуативного стосовно інтересів країни та її громадян. Адже навіть окремі бенефіціари функціонування «паралельних світів» неспроможні в сучасному турбулентному світі прорахувати всі наслідки такої «інженерії згоди», за термінологією Едварда Бернейса (Edward Bernays)³⁶, для себе та своїх близьких. Добре, якщо вони ще здатні осягнути близькість і справжню людську солідарність. Останні неможливі без служіння ідеалам справедливості, ноосферної відповідальності й справжньої толерантності.

Матеріал отримано 15.08.2021

³⁵ Гребер, Д. (2009, 7 вересня). Борг: історія перших п'яти тисяч років. *Спільне*. Отримано з <https://commons.com.ua/ru/devid-greber-borg-istoriya-pershih-pya>

³⁶ Bernays, E. L. (1947). The engineering of consent. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 250(1), 113–120. <https://doi.org/10.1177/000271624725000116>

*Елена Ковальская,
кандидатка соціологічних наук,
асистентка кафедри методології і методів
соціологічних досліджень факультета
соціології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПЕРЕОСМЫСЛИВАЯ УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ЧТО ОНИ ДЛЯ НАС НЕСУТ

«Переосмысливая украинское общество...» Наверное, не могло быть более удачной темы для третьей попытки моего участия в конкурсе. В первый раз эссе описывало мое видение становления украинского общества как единого целого (с точки зрения земли и языка), мою позицию относительно принятия обществом самого себя — для того, чтобы эволюционировать, а не «революционировать». Вторая попытка носила преимущественно прикладной характер и касалась темы диссертации, всецело отражая мой тогдашний исследовательский фокус.

Сегодня же мне предстоит переосмыслить украинское общество, подумав о том, что изменилось за последнее время не только в объекте исследования, но и в субъекте (то есть в нас, социологах). Ведь основная опасность нашей науки состоит в ее субъективности — когда исследователь сам является частью объекта исследования, неизбежно продуцируя артефактуальное знание. Поэтому главной целью отечественной социологической науки, на мой взгляд, должно стать осмысление и переосмысление тенденций развития украинского общества — не отстраненное описание, а подробное объяснение социальных процессов с целью поиска ответов на множество социальных проблем и вызовов.

Украинское общество подвержено постоянной трансформации — находясь в непрекращающемся поиске век-

тора развития, отвечая на новые, глобальные и локальные, социальные, политические и экономические вызовы изменениями в своей структуре, институтах и даже повседневных практиках и ценностных ориентациях населения. В связи с этим процесс «переосмысления» в нашем обществе, наконец, должен носить непрерывный характер. При этом важным представляется поиск баланса между теорией и эмпирией, с выстраиванием максимально адекватной концептуальной модели общества.

Дабы не попасть в ловушку собственной идеологической принадлежности, не исказить обозреваемую социальную реальность и в итоге не превратить свое эссе в отстаивание определенной позиции, мною было выделено несколько новых предикатов, актуализировавшихся за последние пару лет и играющих, по моему мнению, существенную роль в изменении конструкта под названием «украинское общество». Коль скоро я предполагаю, что описанные ниже предикаты повлияли на само общество, то логичным представляется их влияние на методы его изучения.

Перепись и ее отсутствие как проблема для исследователя

Что же представляет собой современное украинское общество? Само общество, естественно, очень гетерогенно: структура его разнится в зависимости от «линзы» (метода), с помощью которой мы на него посмотрим. К примеру, с точки зрения опросных методов украинское общество — это некая генеральная совокупность, проживающая на территории Украины и обладающая определенными социальными-демографическими характеристиками.

Ежегодно в Украине проводится большое количество опросов (в том числе мониторинговых): изучается мнение граждан о социальных и политических процессах, их ценности и установки, а также социальные институты и структура общества в целом. Социологи указывают уровень репрезентативности выборочной совокупности и уровень

погрешности, что позволяет сделать вывод о достаточно хорошем качестве полученных данных.

Но насколько репрезентативной может быть выборочная совокупность, если данные о генеральной совокупности безнадежно устарели, а последнее сплошное исследование проводилось в далеком 2001 году? Конечно, данные о генеральной совокупности «ремонтируются» Государственной службой статистики и социологами на местах. Но насколько эти данные соответствуют реальной картине? К сожалению, здесь мы заходим в тупик, так как ответ на этот вопрос может дать только перепись населения Украины. Согласно рекомендации ООН, перепись должна проводиться по меньшей мере раз в десять лет (во многих странах организуются также ежегодные реестровые переписи). Будучи сплошным методом исследования, именно перепись может предоставить информацию как о численности населения страны, так и о социально-демографической структуре общества (не только о возрастно-половом составе, но и о занятости и образовании респондентов, а также о составе домохозяйств)³⁷. Без актуальных демографических данных говорить о репрезентативности выборочной совокупности бессмысленно, что ставит под удар проведение выборочных методов исследования в нашей стране (таких как личные интервью).

В конце 2019 года в Украине, с целью экономии бюджетных средств и времени, была проведена так называемая «оценка численности наличного населения», вошедшая в фольклор социологов как «методика Дубилета» или «0,888».

³⁷ Національна академія наук України. (2020, 6 лютого). *Для чого потрібен перепис і чому це не лише про чисельність населення: коментує соціолог Євген Головаха*. Отримано з <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6056>

Как отмечают авторы, в ходе исследования был применен комбинированный метод, предусматривающий, в частности, использование данных операторов сотовой связи и государственных реестров. Методика позволила получить информацию о количественном и возрастно-половом составе населения Украины: по состоянию на 1 декабря 2019 года здесь насчитывалось 37,289 млн человек, из которых 20,01 млн (53,66%) — женщины, а 17,28 млн (46,34%) — мужчины³⁸.

Социологическое сообщество восприняло «диджитализацию» скептически — ведь такая оценка не является научно обоснованной. По моему убеждению, точку в данной дискуссии поставил Е. И. Головаха, отметив, что добиться большей экономии бюджетных средств и времени можно было, попросив у него самого оценить количество населения Украины, — и с погрешностью в один миллион он предоставил бы аналогичные данные, основываясь только на собственных умозаключениях.

Что ж, к сожалению, наш «воз и ныне там» — актуальными и объективными данными об украинском обществе социологи все еще не располагают, время потеряно, а задача аргументации необходимости срочного проведения переписи ложится опять-таки на плечи социологов и демографов.

Коронавирус и его влияние как объект эмпирического исследования

Смею предположить, что данная тема будет отражена во всех конкурсных работах этого года. Эпидемии преследовали человечество всегда. На территории современной Украины

³⁸ Карпусь, В. (2020, 23 января). Население Украины — 37 миллионов 289 тысяч человек. Дубилет обнародовал результаты электронной «переписи». *ITC.ua*. Получено из <https://itc.ua/news/naselenie-ukrainy-37-millionov-289-tysyach-chelovek-dubilet-obnarodoval-rezultaty-elektronnoj-perepisi>

в разные времена бушевали тиф, испанка, холера и другие инфекционные заболевания, унося сотни тысяч жизней. Сегодня украинцы болеют туберкулезом, гепатитом С³⁹, корью⁴⁰, являются носителями ВИЧ (13 тыс. новых случаев за 2018 год)⁴¹. В конце 2019 года мир впервые услышал о новом вирусе — COVID-19, но тогда еще никто не осознавал, насколько масштабным вызовом станет эта новость уже через два месяца.

Тотальный локдаун, отсутствие работы у людей, которые не попадали в категорию жизненно важных профессий (медики, продавцы продуктов, фармацевты, водители и т. п.) или же не имели возможности работать удаленно (через Интернет или по телефону). Результат — серьезный экономический кризис, ударивший прежде всего по малому и среднему бизнесу.

На передний план для людей выходит потребность в безопасности себя и своих близких, а под влиянием ряда негативных факторов (нагнетание обстановки средствами массовой информации, вероятность заболеть, нахождение в группе риска, социальная изоляция и т. д.) происходит

³⁹ Панченко, Д. (2020, 16 июня). В Украине гепатитом С и В инфицировано около 2 млн человек. *Информационное агентство «Украинские национальные новости» (УНН)*. Получено из <https://www.unn.com.ua/ru/news/1875345-v-ukrayini-gepatitom-s-i-v-infikovani-blizko-2-mln-lyudey>

⁴⁰ Макар, Ю. (2019, 20 августа). В Украине около 60 тыс. человек заболели корью за полгода. *Deutsche Welle*. Получено из <https://www.dw.com/ru/v-ukraine-okolo-60-тыс-человек-заболели-корью-за-полгода/a-50095684>

⁴¹ ЮНЭЙДС. (б. г.). *Украина в 2018 году*. Получено из <http://unaids.mio.guru/ru/regionscountries/countries/ukraine>

ухудшение психологического самочувствия и повышение уровня дистресса⁴².

Впрочем, пандемия — это не только болезненные последствия. И человечество в целом, и украинское общество в частности приспосабливается жить в условиях новых вызовов. Изучение изменяющихся ценностей и новообретенных досуговых практик может стать плодотворной нивой для социологических исследований. Переход на дистанционное образование способствовал формированию огромного количества технических и коммуникативных навыков, необходимых для обучения и научной деятельности в новом формате.

Карантинные ограничения изменили также «ландшафт» эмпирических социологических исследований: значительная часть личных интервью была заменена телефонными и онлайн-опросами.

Facebook как новый инструмент влияния и рекрутинга

Влияние этой социальной сети на жизнь украинского общества бесспорно. Согласно данным, опубликованным на сайте Ассоциации ритейлеров Украины, в ноябре 2020 года *Facebook* занимал третью позицию в рейтинге самых популярных сайтов отечественной интернет-аудитории (доля охвата — 61,7%)⁴³. Что же касается самой интернет-аудитории, то, по данным компании *Kantar*, в 2019 году 74% населения Украины в возрасте от 12 до 70 лет являлись пользо-

⁴² Дембiцький, С. С., Злобiна, О. Г., Сидоров, М. В.-С., & Мамонова, Г. А. (2020). Стан психологiчного дистресу серед рiзних соцiальних груп в Україні під час пандемії COVID-19. *Український соціум*, 2(73), 74–92. <https://doi.org/10.15407/socium2020.02.074>

⁴³ Ассоциация ритейлеров Украины. (2020, 24 декабря). *Большая перемена: какие интернет-магазины и сервисы попали в топ-25 UAnet за ноябрь*. Получено из <https://rau.ua/ru/news/top-25-uanet-noyabr>

вателями Всемирной сети⁴⁴. Это позволяет проводить достаточно надежные онлайн-опросы в городах с населением свыше 50 тыс. и для респондентов в возрасте 18–50 лет.

Кроме того, алгоритмы рекламы и таргетирования *Facebook* открывают новые возможности подбора респондентов для онлайн-исследований (если мы говорим о квотной выборке по полу, возрасту, территории проживания, образованию и др.). Отдельный интерес представляют инструменты рекламы для маркетинговых исследований, где с помощью таргетинга можно достичь конкретной аудитории (например, потребителей тех или иных товаров или услуг). Ограничение этого метода — в невозможности обнаружить расхождение между социально-демографическими характеристиками, заявленными респондентом или респонденткой в социальной сети, и их действительными характеристиками.

Впрочем, обновленные алгоритмы оптимизации новостной ленты пользователей *Facebook* привели к неожиданному результату — поляризации политических взглядов и ценностных установок. Дело в том, что социальная сеть стремится создать максимально ориентированную на индивидуальные потребности каждого пользователя ленту новостей: на основе одобрительных или отрицательных реакций и комментариев алгоритм решает, какие новости вам интереснее, а какие не вызывают отклика или вызывают отторжение. Дополнительно в ручном режиме каждый пользователь может отказаться от просмотра новостей от другого пользователя абсолютно анонимно, т. е. незаметно для последнего. В результате внедрения данного алгоритма

⁴⁴ Костромина, М. (2020, январь). Изменение покупательских предпочтений: реальный портрет украинского покупателя. Доклад на Big Trade Marketing Show. Получено из <https://trademaster.ua/events/assets/content/da!-kostromina-trade-marketing-2020-kantar.pdf>

образовались целые «анклавы» людей, исповедующих разные ценности: *Вы выступаете за партию «А»?* — В Вашей ленте будут новости, которые поддерживают Вашу позицию. *Боретесь за права животных?* — Пожалуйста, только забота о братьях наших меньших. *Вы консерватор?* — В Вашей ленте нет места постам ЛГБТ-активистов. *Глубоко верующий человек?* — Никто не заденет Ваших чувств. *Выступаете против прививок?* — Лента запретит примерами жутких последствий прививок со всего мира.

К сожалению, растущая поляризация и последующее «окостенение» взглядов, подпитываемое иллюзорностью одобрения, способно сыграть (и уже играет) злую шутку с каждым из нас. Результат этого нам всем предстоит осознать — рано или поздно.

Заключение

Итак, выше были рассмотрены некоторые относительно новые аспекты социальной реальности.

Процесс трансформации, присущий украинскому обществу, требует постоянных слаженных теоретических и эмпирических исследований, дабы социологическая наука могла отвечать на запросы современности и предлагать решения актуальных проблем.

Самым серьезным локальным вызовом для социологов в нашей стране, естественно, была и остается проблема переписи. Первостепенной нашей задачей (как профессионального сообщества) является диалог с государством, донесение до властей необходимости и срочности решения этого вопроса. Ведь даже в кризисных ситуациях (точнее, особенно в таких ситуациях) требуются современные и объективные знания об обществе.

Сложно найти сферу общественной жизни, где не отмечали бы, что последствия пандемии будут ощущаться еще

несколько лет. Это новая реальность, в которой нам приходится жить. Хотя если мы оглянемся в прошлое, то поймем, что это не самое страшное. Советую вспомнить о старших, переживших не одну эпидемию, войну, переворот или дефолт.

А что касается социальных сетей, то трудно не согласиться с тем, что они встроились в нашу жизнь и теперь подчиняют себе ее части. Поэтому нам как исследователям нужно идти в ногу со временем, не упускать тренды и суметь «ухватить» сегодняшнюю реальность, пока она не стала артефактом.

Матеріал отримано 24.01.2021

Інга Козлова,
кандидатка соціологічних наук, доцентка
кафедри соціології факультету суспільних наук,
завідувачка соціологічної лабораторії,
Український католицький університет (Львів)

ТРИ ВИКЛИКИ ДЛЯ СОЦІОЛОГІЇ В ЧАСИ КРИЗИ

Наприкінці травня народила моя близька подруга, а я їй досі не тримала на руках її дитину — дистанційне навчання, яке ще в березні сприймалось як тимчасовий захід, у вересні стало реальністю на невизначений термін. Друзі з соціологічних агенцій, «зависнувши» на телефонних та онлайн-опитуваннях, жили в страху перед невідомістю. Втім, усі ці речі не стосуються виключно мене, мешканців Львова чи навіть жителів України загалом. Такі ситуації переживали й продовжують переживати люди в усьому світі. Мені здається, пандемія (цей рік уже настільки нею просякнутий, що думати про щось інше людина практично не в змозі) розмила межі глобального й локального... чи

радше просто стерла локальне. Тому я писатиму про глобальні виклики, з якими, на мою думку, зіткнулася не тільки Україна. Зокрема, мене дуже егоїстично цікавлять імовірні професійні проблеми, пов'язані з соціологією в кількох її вимірах.

Ми з колегами завжди питаємо наших абітурієнтів, що таке соціологія й про що вона. Найкмітливіші, відповівши на це запитання, ставлять зустрічне: а що таке соціологія для людей, які в ній уже працюють? Я завжди відповідаю, що особисто для мене соціологія — це наука, що вивчає взаємодію між людьми. Саме ця взаємодія й зазнала найістотніших змін у процесі пандемії. Я не цілувала батьків цілу вічність, боячись їх заразити, — лише нещодавно почала обійматися при зустрічі з друзями, дихаючи в інший бік. Телефонні та відеорозмови стали заміником **справжньої, живої** комунікації. Влітку, коли гостра фаза карантину минула, всі контакти поділилися на дві групи: ті, що з об'єктивних причин залишилися в режимі онлайн, і «живі», але з побоюванням заразити когось із рідних (чи близьких) або ж бути зараженою самій. Погодьтеся, що страх у спілкуванні — це неприємно. Контакти з незнайомими іншими стали взагалі небажаними, навіть лячними. Словом, трапилося найгірше: людина (як рідна, так і незнайома) почала сприйматись як джерело зарази, хвороби, тобто небезпеки. Це сприйняття дещо розмите, коли йдеться про близьких друзів або родичів, однак стосовно незнайомих у натовпі воно цілком однозначне.

Отже, людина стала небезпекою. І це страшно. Бути соціологом у світі, де людина асоціюється з небезпекою, — це страшно. Вочевидь, перший виклик — це криза взаємодії та стосунків з іншими. Як нам працювати з тими, кого ми боїмося (або за кого боїмося)? І чи не потребує таке ставлення до людей окремого дослідження?

Другий виклик пов'язаний безпосередньо з освітою. Не всі навчальні курси вписуються в дистанційний формат. Щось вдається врятувати, але часто ровер доводиться ви-находити наново. Моє переконання в жахливості онлайн-навчання злегка похитнулося після кількох місяців роботи зі студентами в такому форматі. Водночас для соціолога, чия робота неможлива без спілкування й налагодження контактів, бути переведеним в онлайн — це симулякр. Як слушно зауважив львівський дослідник культури Богдан Шумилович, «для мудрості потрібен діалог, а цього віртуальне навчання забезпечити не зможе!»⁴⁵

А якщо ми звикнемо так навчатися й спілкуватися? Це трансформує сам зміст, ядро та ключову ідею соціологічної освіти як такої. І порушує ще одне глобальне питання: якою має бути освіта взагалі? Офлайн страждає в часи пандемій: за умов його неможливості освітні нерівності стають більш очевидними (про що, зрештою, йдеться в концептуальній записці від ЮНЕСКО «Освіта в епоху пандемії COVID-19 і наступні роки»). Щодо онлайн, то тут два питання: перше — про якість освіти та її змістове наповнення, тобто наскільки вона залишається дійсно якістю. А друге... ну, відрізавши країну від Мережі, можна вмить зупинити цілу низку процесів, не лише освітніх. Пошук формату та корекція змістового наповнення навчального процесу, здатного зберегти якість освіти, — це ще один глобальний виклик сучасності з позиції соціології (і не тільки).

Третій дразливий момент — це дослідження. Як жити соціологам-польовикам в умовах пандемії та нестабільності? Старі добрі інтерв'ю «віч-на-віч» одійдуть у небуття?

⁴⁵ Докладніше див.: Шумилович, Б. (2020, 3 вересня). Освіта та коронавірус. *Matrix-divergent*. Отримано з <https://matrix-info.com/osvita-ta-koronavirus>

Як забезпечити репрезентативність онлайн-досліджень? Як не випустити з дослідницького поля зору осіб, що не користуються Інтернетом? Чи будуть соціологи порушувати карантинні заборони, чи вони перейдуть на інші методи дослідження? Для мене це вже питання глобальної зміни методології.

Я не ставлю собі за мету самостійно й негайно дати відповіді на ці питання (чи виклики). Однак вважаю, що про це варто замислитися вже сьогодні.

Матеріал отримано 04.09.2020

*Наталія Отріщенко,
кандидатка соціологічних наук,
дослідниця Центру міської історії
Центрально-Східної Європи (Львів)*

ПЕРЕЗБИРАННЯ ЕКСПЕРТНОСТІ

„So viel Wissen uber unser Nichtwissen gab es noch nie“ — «Ще ніколи не було так багато знання про наше незнання». Під цим заголовком у квітні 2020 року в газеті *Frankfurter Rundschau* вийшло інтерв'ю з Юргеном Габермасом (Jurgen Habermas). У ньому вчений одверто зізнався, що соціальні наслідки того, що в німецькомовному світі фігурує як *Corona-Krise*, неможливо передбачити.

Цілком природно у 2020 році розглядати кризу та її глобальний і локальний виміри крізь призму пандемії, коли звичні щоденні практики довелося змінити, коли ревізії зазнають стосунки між державою та громадянами й громадянками, коли через обмеження безпосередніх досвідів усе більше взаємодій опосередковано технологіями, коли ламаються старі й з'являються нові соціальні домовленості. COVID-19 став викликом для нашого відчуття спільності.

Історик і культуролог Богдан Шумилович у публікації «Ганатофілія й цифри» (розміщений у блозі *Matrix-info*) звертає увагу на те, як статистика хворих і померлих, що її щодень спостерігаємо в новинах, структурує нашу соціальну уяву: «Те, що ми зараз переживаємо в ситуації пандемії, є певним насильством щодо нашого розуміння “мас” і чисел, а отже, зачіпає наш статистичний та репрезентативний досвід... Нас пов’язує спільний досвід нових, безпрецедентних глобальних чисел». У відповідь на деперсоналізацію смерті й страждань створюються проєкти на зразок “Those we’ve lost” від *The New York Times* — для того, щоби надати статистиці «людського обличчя». Ветеран чотирьох воєн, професорка хімії, вчитель і соціальний працівник, акторка кіно й телебачення — імена та короткі біографії людей, які загинули в часи пандемії, повертають їх спільноті пам’ятання — глобальній і локальній.

Пандемія також увиразнює наявні нерівності — економічні, освітні, культурні, гендерні тощо, творить нові виклики для сфери зайнятості, замикає нас у кордонах власних країн і помешкань (звісно, якщо вони в нас є). Недарма професорка філософії Європейського гуманітарного університету Татьяна Щитцова назвала COVID-19 «підсилювачем сприйняття» — вірус показав нам крихкість багатьох соціальних інститутів, водночас відкривши можливості для переосмислення низки норм і практик. Однак текст, який ви читатимете, не стосується безпосередньо пандемії. Мої роздуми, як і теза Габермаса, торкаються кризи знання — точніше, експертного знання й довіри до нього, а також того, як через цю кризу можна краще зрозуміти українське суспільство. Я переконана, що пандемія може стати поштовхом для «перезбирання експертності», — вживаючи це поняття, відаю належне Бруно Латуру (Bruno Latour) та його “re-assembling the social”, тобто «перезбиранню соціального».

Я говоритиму про експертність загалом, однак вона неможлива без експертів і експерток — людей, які мають унікальні знання та здібності в тій чи тій галузі. Як стверджує Єва Горн (Eva Horn) у статті⁴⁶ для збірки “Expert cultures in Central Eastern Europe”, експертність визначається глибиною освіти, ступенем кваліфікації та досвідом з певної теми. Дослідниця підкреслює, що експерти завжди потребують професійного середовища, яке визначало би цінність ідей і стимулювало розвиток. Або ж, якщо скористатися термінологією теоретика пізнання й одного з піонерів соціології науки Людвіка Флека (Ludwik Fleck), — «мисленнєвого колективу» (*Denkkollektiv*). До цього можемо додати ще й низку форм легітимації експертів — через наукові установи, міжнародне визнання, залучення до сфери вироблення й ухвалення рішень тощо. Безперечно, експерти — це дієві з сильною агентністю, але водночас вони функціонують у певному інституційному ландшафті, конкретній політичній та економічній ситуації, тобто є вкоріненими в соціальні обставини. Тому моє есе стосується не стільки тих чи тих людей, скільки саме соціальних передумов кризи експертності та можливостей виходу з неї.

Свої роздуми я почну з тези про те, що в формі, яка була раніше (в минулому столітті), експертності більше не існуватиме. Фахівець у царині міжнародних відносин Томас Ніколс (Thomas Nichols) діагностує її смерть⁴⁷ — передусім через ерозію системи освіти, переорієнтацію мас-медіа на смаки аудиторії, нові практики комунікації в соціальних

⁴⁶ Ця стаття мала назву “Experts or impostors? Blindness and insight in secret intelligence”.

⁴⁷ Nichols, T. (2017). *The death of expertise: The campaign against established knowledge and why it matters*. Oxford, England: Oxford University Press.

мережах і нездатність самого експертного середовища вести ефективний діалог. Хоча спостереження вченого описують ситуацію в США, його висновки можна сміливо переносити на українське суспільство. Ба більше, випадок України в багатьох аспектах ілюструє міркування Ніколса значно яскравіше. Розглянемо, наприклад, сферу науки й вищу школу. Карикатурний професорський статус одного з президентів, «Бог як фізичне лептонне утворення» в докторській дисертації, «теорія несилової взаємодії» та «квантово-орбітальна культурологія», експеримент Мирослави Кругляк з публікацією псевдостатті, плагіат, виявлений у роботі в. о. міністра освіти і науки, — це лише верхівка айсберга. Його підводну частину складають слабкі інституції, мізерне й непрозоре фінансування, надмірна бюрократизація, «хижацькі» видання, всюдисуша корупція, герметичність і залежність професійних спільнот, втрачені покоління й розірвані зв'язки в наукових школах, брак ефективних механізмів регулювання, а також культури критики. Цієї зими я отримала електронного листа з пропозицією писати академічні статті на задані теми й отримувати за це гроші — розумію, що це лише краплина в морі імітації науки, а моя наївна й пафосна відмова разом зі скаргою на лист як на спам навряд чи змінить ситуацію на ринку замовних текстів.

Проте навіть у таких умовах у мене залишається обережний оптимізм і віра в те, що експертність в українській науці та освіті можна перезібрати. Адже існують професійні середовища, які працюють радше всупереч окресленим обставинам, до того ж на високому рівні, активно долучаються до міжнародних проєктів та академічних дискусій і роблять це як у межах нових інституцій, так і в старих. Спостерігається неабиякий ентузіазм серед покоління студентів і студенток, які ставлять інші дослідницькі питання,

використовують іншу оптику, знають кілька мов, є мобільними та вмотивованими. Започатковано також ініціативи, які фокусуються на побудові простору академічної доброчесності. От-от мав би запрацювати Національний фонд досліджень України — сподіваюся, що, подібно до Українського культурного фонду, який став каталізатором змін у царині культури, Національний фонд досліджень допоможе трансформувати сферу науки. Подібно до того, як у середині 1990-х років відбувалася описана Євгеном Головахою й Наталією Паніною «подвійна інституціоналізація», зараз теж увиразнилося існування паралельних інституційних структур, одна з яких зорієнтована на формальне відтворення статусів, тоді як інша оперує в системі цінностей пізнання й наукового пошуку. Глобальна криза, спричинена пандемією, може стати поштовхом для перегляду наявного інституційного «ландшафту» науки, зокрема в Україні: те, з яким трепетом людство чекає на ліки від COVID-19, певною мірою свідчить про патерналізм і магічну свідомість (хтось вирішить наші проблеми замість нас, диво станеться), але водночас повертає довіру до експертності та вкотре ставить питання про її ціну. З іншого боку, обіцянка винагородити (навіть щедро) розробника вакцини не допоможе, якщо немає інституційних можливостей і систематичного внеску держави в науку та освіту.

До смерті експертності причетні й засоби масової інформації — телебачення, преса, інформаційні портали. Вони дуже легко оперують поняттями «експерт» чи «експертка», в такий спосіб розмиваючи межі цих понять, а також віддають перевагу тим повідомленням, які провокують сильну емоційну реакцію — замість того, щоби спонукати до глибокої (і часто складної) дискусії. Змагаючись за увагу читачів чи глядачів, ЗМІ орієнтуються переважно на задоволення смаків масової аудиторії, потурання її очікуванням або ж на

лоскотання нервів. Розважальний контент отримує більше відгуків, інформація, яка шокує (передусім негативна), поширюється швидше, а люди частіше звертають увагу на провокаційні висловлювання, а не на їхнє подальше спростування.

Окрім цього, якщо звернутися до ідей Ентоні Гідденса (Anthony Giddens) про експертні системи, слід згадати, що довіра до них базується на балансі відкритості й завуальованості. Помилки, або й просто суперечливі оцінки експертів і експерток, які тиражуються в медіа й указують на їхню невпевненість чи обмеженість знання, руйнують цю хистку рівновагу. Варто лише пригадати дискусію про носіння масок, яка розгорнулася через те, що Всесвітня організація охорони здоров'я кілька разів змінювала свою позицію в цій справі. В Україні ситуація ускладнюється тим, що більшість засобів масової інформації є приватними, тому їхній порядок денний формується «під замовника». Щоправда, як і у випадку з наукою, існують медіа-ініціативи, які пропонують нові формати, якісну візуальну мову та відвертість стосунків з аудиторією, вважаючи її достатньо розумною для серйозної розмови. Деякі з них орієнтуються на освіту журналістів і журналісток, у такий спосіб інвестуючи в структурні зміни. Поява суспільного мовника також була сигналом про те, що ЗМІ можуть фінансуватися в інший спосіб та пропонувати іншу модель стосунків. Є онлайн-медіа, які приділяють значну увагу розбудові середовища підписників і підписниць, створюючи навколо себе спільноту. Однак поки прайм-тайм заповнюватимуть «битви екстрасенсів» чи «холостяки», експертність Perezbiratimet'sya na marginesakh.

Зрештою, дуже легко звинуватити в тому, що експертність померла, нові технології, які полегшують доступ до інформації, але не примножують нашого знання. Згідно з результатами загальнонаціонального опитування «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у

2019 році»⁴⁸, телевізійні засоби масової інформації втратили першість як джерело отримання новин і поступилися місцем соціальним мережам. Відповіді на запитання, які, згідно з нашими уявленнями, тепер розташовуються на «кінчиках пальців» (достатньо лише скористатися пошуковиком *Google* чи почитати статтю з «Вікіпедії»), створюють ілюзію фаховості. Астрофізик та фахівець з «великих даних» (*data scientist*) Степан Апунович під час дискусії на фестивалі “*Ars Electronica*” розмірковував над тим, чому, маючи стільки можливостей навчатися, люди все більше вірять у «пласку Землю». Намагаючись відповісти на це питання, він згадав співвідношення S/N , “signal-to-noise ratio”, коли сигнал губиться у навколишньому шумі. Приблизно те саме відбувається в соціальних мережах та на різних онлайн-платформах — у них багато «інформаційного сміття», тож важливі ідеї часом дуже важко вловити. Як і у випадку з мас-медіа, «шок-контент» поширюється швидше й отримує значно більше відгуків з боку аудиторії. Дослідження дописів трьох тисяч користувачів і користувачок в українському сегменті *Facebook*, проведене в межах волонтерської ініціативи «Як не стати овочем» влітку 2020 року, виявило, що понад половина з них порушують інформаційну гігієну — публікують фейки, посилання на ненадійні ресурси, а також ігри й додатки, що надають доступ до особистої інформації. Не варто забувати й про свідомі дезінформаційні кампанії, які ведуться цілеспрямовано, на замовлення конкретних політичних сил чи груп інтересів. Експерти й експертки змушені конкурувати з

⁴⁸ Це дослідження виконувала соціологічна компанія *InMind* на замовлення *Internews*, що реалізує «Медійну програму в Україні» за фінансової підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID).

блогерами, поп-ідолами, арміями ботів, зірками інстаграму й тіктоку, і здається, що вони безнадійно програють у цій боротьбі за людські уми й серця.

Чи може пандемія стати спонукою до зміни ролі експертності в Мережі і — як наслідок — її перезбирання? З огляду на те, що все більше взаємодій тепер відбуваються онлайн, а цифрові дані стають «ною нафтою», «сировиною майбутнього», нам доведеться переглянути наші стосунки як з технологією й корпораціями, що її продукують і обслуговують, так і з контентом, який ми споживаємо. Модель, коли експертиза знову стає важливою, передбачає таких користувачів і користувачок, які серйозно ставляться до обробки своїх даних і ставлять питання про те, як працює той чи той алгоритм і чому вони знаходять саме цю інформацію. Цифрова компетентність уже сьогодні перетворюється на базове вміння — поряд із навичками лічби чи письма. Як технооптимістка, я вірю, що Всесвітня мережа надає унікальні можливості для горизонтальної комунікації (звісно, якщо у вас є відповідні ресурси, як-от швидкісний інтернет, знання іноземних мов, професійні контакти та стабільна робота). Завдяки Інтернету ми маємо доступ до оцифрованих бібліотечних збірок, можемо слухати лекції від провідних фахівців та обговорювати свої ідеї з колегами з інших країн, не виходячи з власної кімнати. Водночас, як і Мануель Кастельс (Manuel Castells), я переконана, що Інтернет, «технологія свободи», може дати тим, хто має владу, «свободу утискувати непоінформованих», може спричинити виключення тих, хто втратив цінності, тими, хто їх здобув⁴⁹. Мережа має стати майданчиком для

⁴⁹ Кастельс, М. (2007). *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Київ: Ваклер.

спільнотворення знання, де експерти й експертки також представлятимуть тих, хто недостатньо представлений або має менше ресурсів для участі в комунікації. У будь-якому разі Інтернет залишається місцем ідеологічної боротьби, в якій знання вкотре протистоїть забобонам і страхам, — ще один простір для битви, яка триває століттями.

Невтішний висновок Томаса Ніколса, якого він доходить у 2017 році, — нам потрібна глобальна криза, що дасть змогу відродити довіру до експертності. 2020 року ця умова була виконана і тепер постає питання: чи стане «кризовий» рік можливістю для експертів і експерток відновити втрачені позиції? Шляху назад немає, ми не зможемо повернутися в той світ, яким він був “before corona”. Пандемія показала, наскільки ми залежимо одне від одного, яким крихким є наш світ, тож заложання цих спільних викликів неможливе без дій як на глобальному, так і на локальному рівні. Нам потрібен новий соціальний договір, і перезбирання експертності стане його частиною — ідеться насамперед про **перезбирання стосунків** між експертним середовищем, інституціями освіти й науки, медіа, урядами, корпораціями й, найголовніше, громадянами й громадянками. Стосунків, які будуватимуться на взаємній довірі, прозорості, критичності, готовності постійно вчитися й ділитися знанням, а також на усвідомленні кожним учасником і учасницею цієї мережі границь власної компетентності.

На завершення я би хотіла повернутися до висловлення Юргена Габермаса, яким розпочала це есе. У нас справді дуже багато знання про наше незнання, отже, експерти й експертки можуть і мають зізнаватися в тому, що чогось не знають. Сумнів є частиною наукового пошуку, його невіддільною складовою, а заперечення гіпотези є так само важливим, як і її підтвердження. Хотілося би сподіватися, що ситуація пандемії та постійна невизначеність, яку ми

змушені прийняти як «нову нормальність», все ж дасть змогу побудувати таку експертну культуру, в якій сумнів вважатиметься ознакою сили, а не слабкості. У часи, коли світ потребує простих рішень і легко може повернутися до фундаменталізму, якраз науці й не слід піддаватися цим спокусам та вдавати з себе непорушний бастион. Попри похибки й деколи навіть серйозні помилки, на її боці — століття поступу й знання, завдяки чому люди можуть лікувати хвороби, спілкуватися між собою, перебуваючи на різних континентах, подорожувати, врешті-решт, жити якіснішим і повнішим життям. На противагу тезі про те, що усвідомлення масштабів незнання підважує експертність, я думаю, що саме межі нашого незнання визначають наші обрії — адже вони показують нам ті питання, які ми ставимо до світу й до самих себе. Сер Террі Пратчетт (Sir Terry Pratchett) помітив цю закономірність ще 1987 року в романі “Equal rites” (в українському перекладі вийшов 2017 року під назвою «Право на чари») — незважаючи на відчуття розгубленості, нам варто постійно розширювати межі власного невігластва. Чим більше ми не знаємо, тим більше зусиль докладаємо, щоби знайти відповіді на поставлені запитання, тим більше працюємо над собою, тим більше здатні дивуватися й залишатися відкритими до нового.

Матеріал отримано 17.09.2020

*Анна Прохорова,
кандидатка соціологічних наук, старша викладачка
кафедри соціології факультету соціальних наук та
соціальних технологій Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»*

ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД ЯК ДІАГНОЗ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВУ

Нам може здаватися, що проблеми ветеранської спільноти далекі від нас і є приватною справою окремих людей. Гаразд, погляньмо на статистичні дані. Згідно з інформацією, яку на запити журналістів надає Міністерство у справах ветеранів України, станом на початок 2021 року в Україні налічувалося близько 405 тис. учасників бойових дій (УБД). До цієї цифри варто додати тих, хто ще не оформив своїх посвідчень УБД, та тих, хто був на передовій періодично й тому не має такого статусу (наприклад, інструктори з тактичної медицини чи волонтери). Разом це становитиме приблизно півмільйона осіб. А якщо взяти до уваги, що в кожного ветерана є принаймні кілька родичів чи близьких йому людей, на яких теж впливають процеси, що відбуваються навколо військових і з ними самими, то виходить, що проблема, яка розглядається в цьому есе, актуальна для 5–10% українців. Цифра дуже умовна, оскільки в нас немає точної інформації про загальну кількість громадян України — адже перепис населення востаннє проводився тут у 2001 році. Зважаючи на те, що війна триває й поки немає підстав думати, що вона незабаром закінчиться, кількість тих, хто від неї постраждає, неминуче зростатиме. Тому говорити як про війну, так і про її наслідки надзвичайно важливо.

Психологічна адаптація ветеранів до мирного життя та їхня боротьба з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) була обрана темою цього есе з двох причин. Одна

з них стосується індивідуального рівня, інша — суспільного. За словами ветеранів, процес адаптації після демобілізації протікає досить складно. Іноді він виявляється навіть складнішим, ніж власне служба. Водночас саме психологічна адаптація військовослужбовців здатна слугувати лакмусовим папірцем, який дає змогу встановити, наскільки суспільство в нашій країні є цивілізованим, а державні інституції — сильними. Якщо держава полишає напризволяще тих, хто захищав її у війні, а громадянське суспільство це дозволяє, то варто замислитися над тим, чи є в такої країни майбутнє.

Проблема психологічної адаптації військовиків до мирного життя не є суто українською. Це глобальна проблема, з якою стикаються армії всіх країн, що воюють. Свого часу Альфред Шюц (Alfred Schutz) описував феномен солдата, що повертається з війни, в термінах перцептивних схем⁵⁰. Це своєрідні схеми інтерпретації, які дають змогу зрозуміти, чому хтось діє так, а не інакше, тобто чи є його/її дії типовими для представників певної культури або спільноти (тих, кого об'єднує схожий досвід). Звісно, перцептивні схеми людей, які побували на війні, й тих, які не мають такого досвіду, значно відрізняються (навіть якщо йдеться про членів однієї родини), що призводить до прикрих непорозумінь у повсякденному житті. Крім того, рідні й близькі людини, яка перебуває на передовій, постійно переживають за неї, хвилюються за її життя. І ці емоції теж змінюють їхній внутрішній світ.

Феномен «солдата, що повертається з війни», характерний для будь-якої країни, що воює (і незалежно від часу).

⁵⁰ Шюц, А. (2003). Возвращающийся домой. В А. Шюц, *Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии* (с. 207–221). Москва: Институт Фонда «Общественное мнение».

Водночас є низка чинників, які ускладнюють ситуацію саме в нашій країні. Насамперед слід зазначити, що більшість із тих, хто добровільно пішов захищати Україну від російської агресії в 2014–2015 роках (а це десятки й, можливо, навіть сотні тисяч військовослужбовців), не казали рідним, куди саме йдуть, — натомість приховували правду якомога довше, аби вберегти своїх близьких від надмірних хвилювань⁵¹. Крім того, добровільно йшли на війну не лише бійці добробатів. Ті, хто не уникав мобілізації (що в нашій країні зробити не так уже й складно), теж можуть бути прирівняні до добровольців. Отже, саме в перші роки війни, коли ситуація була незрозумілою й непередбачуваною, дуже багато з тих, хто воював на передовій, не зізнавалися в цьому своїм рідним. Стикаючись з новим і дуже травматичним досвідом, вони не мали змоги розділити своїх переживань із сім'єю, поступово віддаляючись від неї.

На жаль, у нашій країні немає системної інституціоналізованої психологічної допомоги ветеранам на етапі адаптації до цивільного життя. Наприклад, у США психологи починають працювати з військовослужбовцем задовго до його демобілізації, тобто підготовка до цивільного життя з його різноманітними викликами — від спілкування з родиною до пошуку роботи — починається ще в армії. Наші ж Збройні сили, на думку їхніх очільників, мають так багато невідкладних проблем, що питання реформування військо-

⁵¹ Емпіричний матеріал, на якому базується есе, — 100 глибинних інтерв'ю, проведених з учасниками російсько-української війни в проєкті «Діагноз: війна» (спільний проєкт видавництва «Дух і Літера» та Української асоціації військової медицини, який був підтриманий Українським культурним фондом). Авторка есе виконувала функції кураторки та інтерв'юерки, а також розробляла дослідницьку методологію.

во-психологічної служби поки не на часі. Тому людина, що повертається з фронту, часто залишається наодинці зі своїми турботами, страхами, а також депресією та пост-травматичним розладом. Адже далеко не всі мають змогу звернутися до професіонала — фахівці, які працюють у галузі кризової психології, тобто мають справу з травматичним досвідом, зазвичай є у великих містах, але їх складно знайти в маленьких містечках і в сільській місцевості.

З іншого боку (і цей чинник теж є специфічним для нашої країни), в традиційному українському суспільстві, яке пережило всі травми ХХ століття, не заведено стежити навіть за своїм фізичним здоров'ям. Ми звертаємося до лікарів лише в разі нагальної потреби. Що ж уже казати про здоров'я психічне, особливо якщо йдеться про доволі «маскулінну» сферу, якою є військова справа. Ті, хто пройшов війну, часто кажуть, що їм психолог не потрібен, вважаючи, що він навряд чи осягне їхні проблеми. І тут ми повертаємося до ідей Шюца: якщо психолог не має досвіду, подібного до досвіду свого клієнта, йому буде складно довести, що він розуміє колишнього військовика.

Останніми роками в Україні з'явилися терапевтичні школи та асоціації психологів, які допомагають колишнім військовослужбовцям, — зокрема через навчання ветеранів, щоби вони згодом могли надавати допомогу своїм же колегам у форматі «рівний — рівному». Такі ініціативи дуже своєчасні й доречні, але поки вони є локальними й одиничними.

Отже, якщо немає системної інституціоналізованої підтримки з боку держави, а волонтерські психологічні ініціативи не можуть охопити всіх, то успішність адаптації людини до цивільного життя здебільшого залежить лише від неї самої та її близьких. Якщо ж власні ресурси виявляються недостатніми й процес адаптації ускладнюється, то нерідко колишні військові починають вживати алкоголь або нарко-

тичні речовини, а іноді навіть укорочують собі віку. Або ж, не витримуючи психологічного тиску з боку суспільства, намагаються розв'язати власні проблеми за допомогою зброї.

За свідченнями ветеранів російсько-української війни, які змогли адаптуватися більш-менш швидко та безболісно, їм у цьому допомагали сім'я та/або робота. Тобто якщо людина підтримувала зв'язки з колишніми роботодавцями та колегами, з родиною та друзями, це давало змогу вибудувати спільний досвід війни, який своєю чергою сприяв порозумінню між цими людьми. До речі, непоодинокими є випадки, коли родичі, колеги та друзі військових допомагали збирати кошти на певні потрібні на війні речі, в такий спосіб теж створюючи спільний контекст.

Але навіть якщо спільних фрагментів досвіду війни немає й «солдат», повернувшись додому, відчуває, що його родина перебуває поза його власним контекстом, то такий спільний досвід можна побудувати шляхом діалогу. Дуже важливо, щоби людина, яка повернулася з війни, мала змогу розповісти про свій досвід комусь із близьких, а близькі мали змогу описати свій досвід. Адже досвід матері/дружини/дитини, чий син/чоловік/батько перебуває на війні, може бути не менш травматичним, ніж досвід військового. Те саме стосується й випадків, коли на війну йде дочка/дружина/мати.

Для ілюстрації вищевикладеного доцільно навести кілька конкретних прикладів з історій військових. Розгляньмо виключно аспект стосунків чоловіка, який іде на війну, і дружини, яка залишається вдома. Військові розповідають, що стосунки з дружинами за період служби значно погіршуються. Це цілком зрозуміло, адже ті, хто опиняється на війні, починають вважати все, що лишається в мирному житті, менш важливим, дріб'язковим, непотрібним. А ще чи не кожна людина, яка згадує свій післявоєнний досвід

адаптації, говорить про те, що на війні все значно простіше, адже все «чорно-біле» — є свій, є чужий, усе зрозуміло. Водночас дружини військових залишаються тут, на мирній території, продовжуючи жити щоденними «дрібницями», пов'язаними з дітьми, побутом, матеріальними потребами тощо. А ще вони зазнають постійного стресу через хвилювання за чоловіків. Така ситуація створює істотні відмінності в перцептивних схемах, якими оперують чоловіки на війні та дружини вдома.

Волонтер «П», який упродовж трьох років регулярно їздив на передову, щоб евакуювати тіла загиблих українських бійців, як і багато інших, констатував, що сильно віддалився від дружини. А замислитися про це його змусив один випадок: одного разу «П» не зміг поїхати зі своєю командою на Схід. І надзвичайно хвилювався за колег, які поїхали. На прохання дружини сісти й заспокоїтися він реагував криком, казав, що вона його не розуміє, поки не втямив, що якраз тоді дружина розуміла його, як ніхто інший. Адже це вона щоразу чекає на нього, хвилюється й не знаходить собі місця. Отже, скориставшись перцептивною схемою дружини, що за звичайних обставин була йому непритаманна, «П» замислився про її почуття та мотиви її дій. Він довго говорив з дружиною, і вони нарешті змогли налагодити контакт. Це надзвичайно допомогло «П». Сьогодні ця родина багато робить для збереження пам'яті про російсько-українську війну.

Інший приклад — «І», який за війну встиг побувати інструктором з тактичної медицини, медиком у добровольчому медичному батальйоні, а згодом пішов служити за контрактом і очолив окремий військовий підрозділ. Досвід «І», на жаль, протилежний досвідові «П». «І» був на Сході з самого початку війни та повернувся додому лише два роки тому. За цей час він втратив престижну роботу, його

успішна кар'єра зійшла нанівець. Дружина не розуміє, чому для «І» допомога армії важливіша за добробут власної родини. А він не хоче нічого пояснювати, адже заздалегідь упевнений, що це не матиме сенсу. «І» й досі проходить адаптацію до цивільного життя, а його психологічний стан вельми непростий.

Ми не маємо чіткої статистики щодо того, скільки колишніх військових адаптувалися в суспільстві (навіть за їхніми власними уявленнями), а скільки залишилися дезадаптованими. Проте очевидно, що історія «І» не є унікальною. Можна стверджувати, що ті психологічні проблеми й труднощі, з якими стикаються колишні учасники російсько-української війни, є не лише їхніми особистими проблемами. Це ще й діагноз нашим державним інституціям і нашому суспільству загалом.

Не варто чекати, доки в нашій країні вдасться реформувати систему надання психологічної допомоги військовослужбовцям, адже невідомо, скільки часу на це знадобиться очільникам ЗСУ. Як і в будь-якій справі, кожна людина може починати з себе. Кожен із нас може стати зацікавленим слухачем досвіду людини, що повернулася з війни, давши їй змогу усвідомити, відрефлексувати, «проговорити» свій досвід і отримати певне полегшення від такого проговорення. Адже фахівці, які працюють з травмою, впевнені в тому, що проговорювання чуттєвого й травматичного досвіду має терапевтичний ефект⁵².

⁵² Шваліна, Й. (2016). *Мовчання говорить: теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислювати минуле. Імпульси для успішної дипломатії*. Київ: Дух і Літера; Карут, К. (2017). *Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів* (2-ге вид.). Київ: Дух і Літера (в цій книзі містяться інтерв'ю з Р. Дж. Ліфтоном та Д. Лаубом).

І хоча в суспільстві є усталеною думка про те, що колишні військові не люблять говорити про свій воєнний досвід, науковці, які досліджують питання травматичного досвіду, висловлюють протилежну думку. Наприклад, психіатр Роберт Джей Ліфтон (Robert Jay Lifton), чії праці присвячені Голокосту, Хіросімі, В'єтнаму та іншим трагічним подіям ХХ століття, зазначає, що ті, хто вижив у катастрофах чи війнах, дуже часто відчувають провину перед тими, хто не повернувся живим. Цю провину слід трансформувати у відповідальність перед загиблими та розповідати суспільству про них. Усвідомлення цієї відповідальності справляє значний терапевтичний вплив на людину.

А психоаналітик Дорі Лауб (Dori Laub), який спеціалізувався на питаннях клінічного лікування травм, зокрема людей, які пережили Голокост, був переконаний, що говорити про свій травматичний досвід природно, адже це допомагає людині розібратися зі своєю травмою. Лауб порівнював цей процес із загоєнням рани: розрізнені болісні фрагменти досвіду поєднуються в цілісну розповідь через промовляння та осмислення. Для такого усвідомлення й проговорення потрібен лише зацікавлений слухач. Однак проблема полягає в тому, що люди зазвичай не схильні вислуховувати чийсь травматичний досвід. По-перше, вони не знають, як правильно реагувати; по-друге, не бажають слухати відверті зізнання про найбільш травматичні епізоди з життя іншого. Лауб зазначає, що в перші кілька років після Голокосту було зафіксовано близько 20 тис. свідчень — спогадів та розповідей. Але оскільки всі ці матеріали не викликали інтересу з боку суспільства й просто лежали на полицях дослідницьких установ та архівів, люди перестали свідчити.

Отже, проста готовність вислухати знайомого чи родича, який повернувся з війни, зацікавленість його історією та його досвідом може сприяти психологічній адаптації цієї

людини в суспільстві, її швидшому емоційному поверненню до звичного життя. Звісно, проговорення не є панацеєю — професійні психологи мають значно ширший арсенал методів для роботи з клієнтами. Але інколи й цього достатньо для того, щоби відчуті полегшення. В інших же, складніших випадках проговорення травматичного досвіду може стати для людини першим кроком до одужання. Тому поки на інституційному рівні з реформами не поспішають, кожен з нас може бути зацікавленим слухачем для знайомого ветерана й допомогати йому на індивідуальному рівні — рівні міжособистісному. А з таких міжособистісних стосунків і складається наше суспільство.

Матеріал отримано 12.09.2021

*Андрій Хом'як,
аспірант кафедри соціології факультету соціології
і права Національного технічного університету
України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»*

ГЛОБАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КРИЗИ: ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ УКРАЇНСЬКУ ТРУДОВУ МІГРАЦІЮ

Кризу в соціологічній науці розглядають у двох аспектах. Наприклад, Юрген Габермас (Jurgen Habermas), Роберт Мертон (Robert Merton) та Ентоні Гідденс (Anthony Giddens) вивчають кризу в суспільстві, тоді як Алвін Гоулднер (Alvin Gouldner), Раймон Будон (Raymond Boudon) та Майкл Бу-

равой (Michael Burawoy) — кризи в самій соціології. Це не дивно, оскільки специфіка об'єкта соціології — суспільство, яке постійно змінюється. Соціологічне теоретизування та методологія досліджень не встигають за цими змінами. Криза в соціології доволі інтенсивно обговорюється глобальними професійними спільнотами, зокрема українськими вченими. Тому ми не спинятимемося на цьому питанні. Натомість зосередимося на кризі в суспільстві (інакше кажучи, соціальній).

Український соціолог Максим Паращевін трактує соціальну кризу як форму вияву «соціальних суперечностей унаслідок порушення нормальної взаємодії між членами суспільства, соціальними групами й інститутами»⁵³. Утім, зміни, спричинені кризою в системі соціальних зв'язків та інститутів, не обов'язково мають дисфункційну природу. Найбільш важливі етапами в історії незалежної України цілком справедливо вважають системну кризу 1990-х років та Революцію гідності (2013–2014). Водночас у ці періоди відбулася низка змін, потрібних для подальшого розвитку як політичної, так і економічної сфери суспільства.

Науковці схильні говорити про перманентну кризу українського суспільства — зокрема, коли йдеться про період після розпаду Радянського Союзу. За цей час населенню України довелося пережити як фінансові кризи, так і політичні, а також збройний конфлікт. Кожна криза супроводжувалася низкою феноменів (подвійна інституціоналізація, «аморальна більшість» тощо), які докладно описані в працях Євгена Головаха та Наталії Паніної. Ці феномени

⁵³ Паращевін, М. А. (2014). Криза соціальна. В І. М. Дзюба, М. Г. Железняк, І. Д. Гамкало, В. М. Геєць, Є. І. Головаха, Д. О. Горбачов, ... Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Отримано з https://esu.com.ua/search_articles.php?id=965

досить вичерпно характеризують стан українського суспільства в той чи той період. Крім того, є й специфічні процеси, які виникають та змінюють свою змістову складову під час криз. До таких процесів належать міграційні.

За Ю. Габермасом, системна криза суспільства коріниться в самій природі неоліберального капіталістичного суспільства, і чим складнішу структуру воно має, тим більше суперечностей його переповнюють. Проте в 2020-му суспільство зіткнулося з кризою, що виникла не через структурно зумовлені системні імперативи, а через випадкову зміну в навколишньому світі — пандемію коронавірусу. Ця криза своєю чергою спричинила значні зрушення в політичній, економічній та соціальній сферах.

Одним із процесів, який можна цілком обґрунтовано вважати й причиною, і наслідком таких змін, є міграція. З одного боку, вона тісно пов'язана з кризою особистості — внутрішній світ мігранта зазнає істотних змін у новому культурному середовищі, що супроводжується трансформацією ідентичності, відчуттям маргінальності, нерідко — культурним шоком. З іншого боку, міграція є наслідком глобальних системних криз. Вона може й викликати кризи, що ми бачили на прикладі кризи біженців у Європі.

Міграційні процеси тією чи іншою мірою спостерігаються в будь-якому суспільстві. Зокрема, економічна криза спричинює зростання трудової міграції (переважно до сусідніх країн), криза в освіті та науці — вплив інтелекту. Через військові конфлікти люди стають біженцями або внутрішньо переміщеними особами, через політичні перевороти — шукачами притулку. Як уже зазначалося, міграцію слід віднести до процесів, що є наслідком глобальних криз (якщо говорити про чинники виштовхування з країни походження) і водночас причиною локальної кризи (якою, наприклад, можна вважати кризу ідентичності

мігранта внаслідок перебування в іншому соціально-культурному середовищі).

Взаємозв'язок кризи та міграції ретельно проаналізовано в однойменній колективній монографії під редакцією Анни Ліндлі (Anna Lindley)⁵⁴ й викладено в чотирьох тезах.

1. Кризи та міграція — не поодинокі чи аномальні події, а процеси, міцно вбудовані в ширші моделі суспільних змін і трансформацій, що тісно пов'язані, наприклад, з історіями колоніалізму, становленням національної держави, індустріалізацією, урбанізацією, дерегуляцією торгівлі, гнучкістю ринку праці, глобальними й регіональними геополітичними зрушеннями, демографічною ситуацією та змінами клімату. Крім того, міграція — це не просто побічний ефект кризи, як її іноді зображують. Насправді часто він є центральним у тому, як люди переживають кризу та реагують на неї, чинить значний вплив на розвиток кризи й може поширити її наслідки далеко за межі регіону, де вона виникла.

2. Спостерігається інтенсивна політизація зв'язку між кризою та міграцією.

3. Кризи найчастіше асоціюються з еміграцією та імміграцією, хоча є й інші «альтернативи». Зокрема, кризи можуть «знерухомлювати» людей, перешкоджаючи їхньому виїзду з країни або поверненню додому⁵⁵. Виселення може відігравати роль запобіжного клапана (запобігання кризі в місцях походження), а може призвести й до гострого дефіциту робочої сили.

4. І міграція, й кризи є питаннями, які легко «мобілізуються» в політичному дискурсі для підтримки обмежуваль-

⁵⁴ Lindley, A. (Ed.). (2014). *Crisis and migration: Critical perspectives*. Abingdon-on-Thames, England: Routledge.

⁵⁵ Як це сталося, наприклад, під час пандемії COVID-19.

них заходів. Проте ці заходи радше «сковують», ніж допомагають подолати кризу.

Спираючись на ці тези, можна зробити висновок про необхідність дослідження міграційних процесів у контексті кризи в українському суспільстві. У поданому есе ми розглядатимемо тільки трудову міграцію з України. Саме цей вид міграції є найбільш стереотипізованим як у свідомості населення України, так і мешканців країн, де зосереджена велика кількість українських трудових мігрантів. Про міфи, пов'язані з міграцією, неодноразово розповідалося в засобах масової інформації.

У країнах Євросоюзу помилкові або спотворені судження про трудову міграцію з України базуються на трьох речах: а) кількість працівників-мігрантів; б) тип міграції — коли інформація про діаспору подається як інформація про трудових мігрантів; в) період, за який представлено дані про виїзд з України (наприклад, дані за 27 років подаються як дані з 2014 року)⁵⁶.

На жаль, ці міфи є вельми стійкими. Наприклад, в 2012 році доволі поширеними були міркування про те, що трудова міграція є основним типом міграційних процесів в Україні, а також твердження, що ситуація з зовнішньою міграцією є кризовою⁵⁷. Трудова міграція українців до Європи використовувалася як інструмент популізму в країнах Східної Європи: деякі політики наголошували на ве-

⁵⁶ ГО «Європа без бар'єрів». (2019). *Міфи і факти про українську трудову міграцію до країн Вишеграду* [Довідник]. Отримано з https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Mify_trud_migrac.pdf

⁵⁷ Юськів, Б. (2012, 24 лютого). Десять міфів про міжнародну трудову міграцію. *Дзеркало тижня*. Отримано з https://zn.ua/ukr/SOCIUM/desyat_mifiv_pro_mizhnarodnu_trudovu_migratsiyu.html

ликій кількості мігрантів з України для того, щоб уникнути виконання своїх зобов'язань перед ЄС і не приймати біженців із Сирії⁵⁸.

Хибним уявленням про українську трудову міграцію до Євросоюзу (зокрема, до країн Вишеградської четвірки) присвячено окрему збірку⁵⁹. Ця збірка, як зауважує видавець — ГО «Європа без бар'єрів», покликана допомогти журналістам, політикам (і всім, хто бажає розібратися в явищі української трудової міграції) зорієнтуватися в міграційних тенденціях та уникнути поширення неправдивої інформації. Вона також адресована читачам країн Вишеградської групи (Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії), що знову-таки свідчить про політизацію міграційної тематики в Європі.

У вітчизняних засобах масової інформації теж можна побачити викривлене трактування причинно-наслідкового зв'язку між міграцією та кризами. Українські соціологині Людмила Юзва та Анна Тащенко, дослідивши за допомогою контент-аналізу приховані смисли в публікаціях про міграцію, об'єднали всі проаналізовані статті з українських медіа в шість тематичних груп:

- міграція як об'єктивна необхідність;
- міграція як суб'єктивне прагнення;
- міграція як щось таке, що позбавлене сенсу;
- мігранти як порядні люди;

⁵⁸ Скубенко, М. (2020, 24 січня). Мерзенна шістка. Головні міфи України 2019 року. *Вокс Україна*. Отримано з <https://voxukraine.org/merzenna-shistka-golovni-mifi-ukrayini-2019-roku>

⁵⁹ Видано довідник «Міфи і факти про українську трудову міграцію до країн Вишеграду». (2019, 10 червня). *Наш вибір. Газета для українців у Польщі*. Отримано з <https://naszwybir.pl/vydano-dovidnyk-mify-i-fakty-pro-ukrayinsku-trudovu-migratsiyu-do-krayin-vyshegradu>

- мігранти як непорядні люди;
- міграція як певний стиль життя⁶⁰.

Найпоширенішими поглядами на мігрантів, які транслюють ЗМІ, є мігрант як жертва підступної влади й як жертва економічної кризи.

Однак не можна заперечувати вирішальний вплив саме економічного чинника на динаміку трудової міграції. Адже найчастіше змушує людей працювати за кордоном або брак робочих місць у рідній країні, або низька заробітна плата — і Україна не є винятком у цьому аспекті. Що стосується числа трудових мігрантів (зокрема тимчасових), то цей показник зростає (принаймні якщо спиратися на результати соціологічних досліджень). Так, згідно з даними загальнонаціонального опитування під назвою «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» від Інституту соціології НАН України, у 2012 році 13,7% наших співвітчизників (або членів їхніх родин) мали досвід тимчасової роботи за кордоном. У 2020 році їх налічувалося вже 29,7%. Звісно, ці цифри свідчать про кризові процеси у вітчизняній економіці. Не слід забувати й те, що серед українських трудових мігрантів є значна кількість людей з вищою освітою, яким нерідко доводиться виконувати некваліфіковану роботу, що призводить до втрати попередньо набутих умінь і навичок.

Водночас трудова міграція справляє певний позитивний вплив на економіку країни, яка є донором робочої сили, — передусім завдяки значним обсягам грошових переказів, надісланих трудовими мігрантами до тієї країни. За даними

⁶⁰ Yuzva, L., & Tashchenko, A. (2021). “But don’t quote me on that”: How Ukrainian top media characterised the perception of migration and migrants. *Sociological Studios*, 1(18), 58–65. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-58-65>

Нацбанку, обсяг переказів від українських трудових мігрантів лише за 2019 рік перевищив 12 млрд доларів. До того ж ці перекази виявляються набагато стійкішими до соціально-економічних криз, ніж інші види валютних надходжень⁶¹.

Трудова міграція українського населення також відіграє роль у виробленні й ухваленні великими компаніями рішень щодо політики працевлаштування та формування заробітних плат⁶². Окрім впливу на економіку країни загалом, про який щойно говорилося, трудова міграція впливає ще й на соціальні структури середнього рівня — як-от громади й міста. Але цей процес недостатньо вивчений в Україні. Оскільки більшість міграційних досліджень розглядає феномен трудової міграції крізь призму економічних чинників, поза увагою залишаються соціальні чинники, які, втім, теж є важливими — зокрема, соціальний капітал потенційних мігрантів (ідеться про соціальні мережі, до яких вони належать). Адже саме соціальний капітал дає змогу цим людям отримати інформацію про країну прибуття, а також успішніше адаптуватися до нових умов та інтегруватися в нове суспільство.

Висновки. Міграція й кризи — тривалі та взаємопов'язані процеси, що супроводжують українське суспільство в період його трансформації. Це ми можемо побачити на прикладі тимчасової трудової міграції з України, яка, згідно

⁶¹ Токарчук, Т. (2020, червень). Перекази від трудових мігрантів: поточна ситуація та оцінка перспектив. Виступ на семінарі Національного банку України «Практичні аспекти формулювання та реалізації монетарної політики». Отримано з https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Transfers_from_migrant_workers_Tokarchuk_2020-06-03.pdf?v=4

⁶² Ernst & Young Україна. EY People Advisory Services. (2018). *Сутячість на ринку праці в Україні: березень 2018 р.* Отримано з http://publications.chamber.ua/EY_Labour_market_trends_ukr.pdf

з даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, зростає останніми роками. Але об'єктивно оцінити її масштаби сьогодні неможливо — насамперед тому, що перепис населення України проводився тільки в 2001 році, а також з низки інших причин. Джерелом найбільш релевантних даних щодо трудової міграції українців поки є соціологічні дослідження.

Незважаючи на те, що трудова міграція з України — доволі поширене явище, не можна однозначно стверджувати, що лише такий вид переміщень є наслідком кризових процесів у цій країні. На окрему увагу заслуговує міграція кваліфікованих фахівців (тобто вплив інтелекту), а також вимушена внутрішня міграція, спричинена анексією Криму та збройним конфліктом на Донбасі.

Трудова міграція українців — політизована тема як у самій Україні, так і в країнах Європейського Союзу. Її сприйняття викривлюється у засобах масової інформації, що впливає на політичні рішення не лише в міграційній сфері, але й стосовно кризи загалом. Розвінчати міфи про міграцію певною мірою покликані соціологічні дослідження, зокрема моніторингові.

Матеріал отримано 27.08.2021

Марина Шнікер,
*аспірантка кафедри соціології факультету
соціології і права Національного технічного
університету України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»*

ГЛОБАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КРИЗИ ЯК ПРОСТІР МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Про кризи здебільшого говорять як про часи труднощів, втрат та небезпек, дещо рідше — як про поворотні моменти, що пов'язані з неабиякими ризиками, однак водночас пропонують нові можливості. На мою думку, хоча для суспільства кризи означають передусім труднощі, для соціології та соціологів, які це суспільство вивчають, — можливості, зокрема, для створення й перевірки теорій та прогнозів, а також пошуку нових і вдосконалення старих методів збору інформації (звісно, якщо криза не поставила під загрозу саму можливість дослідницької діяльності в цій царині).

Як наука, соціологія від самого початку була породженням тектонічних зсувів і криз у західноєвропейських суспільствах: індустріалізації та урбанізації, що зруйнували традиційний уклад життя аграрних суспільств, масової міграції, політичних трансформацій, розвитку інформаційних технологій тощо. Бурхливі соціальні зміни створювали та робили більш помітними й відчутними соціальні проблеми, і, як наслідок, генерували потребу в усвідомленні цих проблем, їх осмисленні (зокрема науковому) та вирішенні⁶³. XX сторіччя — вельми плідний період для соціології — виявилось

⁶³ Кутуев, П. (2009). Социология: исторические истоки и современные трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 183–206.

надзвичайно багатим на кризові події: падіння імперій та деколонізація, дві світові та «холодна» війна, поява й занепад соціалістичних режимів, фінансово-економічні кризи, епідемії (іспанки, геморагічної лихоманки Ебола, СНІДу). З 1960-х років обговорюється перехід від індустріального до постіндустріального суспільства: очікувалося, що він стане таким же важливим історичним поворотом, як і промислова революція. Бажання зрозуміти причини та наслідки цих подій⁶⁴ було одним із чинників, що стимулювали наукову діяльність у царині суспільних наук⁶⁵.

Якщо замислитися про нинішні кризи, першою на думку спадає пандемія коронавірусу, котра на момент написання цього есе вже забрала понад 4,5 млн людських життів у всьому світі та викликала істотні проблеми в медичній, економічній, гуманітарній та інших сферах, оприявнила глобальну нерівність та посилила внутрішньополітичну напруженість в низці країн. Утім, пандемія — не єдина криза, що триває. За версією Генерального секретаря ООН

⁶⁴ Докладніше див.: Williams, R. M. Jr. (2006). The long twentieth century in American sociology: A semi-autobiographical survey. *Annual Review of Sociology*, 32, 1–23. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.32.061604.123051> (есе, в якому американський соціолог Робін Мерфі Вільямс-молодший описує, зокрема, те, як історичні процеси ХХ сторіччя скеровували його науковий пошук).

⁶⁵ Варто зауважити, що таким плідним підґрунтям для теоретичної та емпіричної соціології слугували не лише кризи, але й умовно благополучні явища й періоди: наприклад, економічний і науково-технічний поступ у західних країнах, завдяки якому покращилося матеріальне становище населення, знайшов віддзеркалення в теоріях суспільства споживання, а в колишньому СРСР окремі соціологічні дослідження стали можливими лише завдяки деякій суспільно-політичній лібералізації.

Антоніу Гутерріша (Antonio Guterres), чотири «вершники апокаліпсису», які сьогодні найбільше загрожують світу, — це геополітична напруженість (наслідками якої є війни й терористичні акти), кліматичні зміни, глобальна недовіра до політичних інститутів разом з поглибленням нерівності, а також зловживання новітніми цифровими технологіями, що, серед іншого, призводить до виникнення нових видів злочинності, спалахів ворожості та ненависті, поширення неправдивої інформації, вторгнення в приватне життя⁶⁶.

Міжнародні гуманітарні організації привертають увагу до дефіциту продовольства та питної води: у 2020 році 155 млн осіб у 55 країнах відчували гостру нестачу продуктів харчування, зокрема через війни, викликаний пандемією економічний спад та зміни клімату. Кількість таких людей зростає протягом останніх чотирьох років спостережень⁶⁷. Не слід забувати й про глобальні та локальні фінансові й економічні кризи, демографічні проблеми, пов'язані з міграцією, народжуваністю й старінням населення, управлінські кризи та незадовільне функціонування окремих суспільних інститутів. Хоча джерела й першопричини кризових явищ можуть у кожному конкретному випадку різнитися, глобалізація та стрімкий технологічний прогрес підсилюють їхній вплив і роблять їх більш видимими.

Як частина глобальної спільноти, українське суспільство неминуче відчуває на собі принаймні деякі з наслідків

⁶⁶ Генсек ООН назвав «чотирьох вершників апокаліпсису». (2020, 22 січня). *Кореспондент Т.нет*. Отримано з <https://ua.korrespondent.net/world/4185374-hensek-oon-nazvav-chotyru-vershnyky-apokalipsysu>

⁶⁷ Организация Объединенных Наций. Новости ООН: глобальный взгляд, человеческие судьбы. (2021, 5 мая). *Новый доклад ООН: миллионам жителей планеты грозит голодная смерть*. Получено из <https://news.un.org/ru/story/2021/05/1402342>

глобальних криз, хоча певну роль відіграє й локальна специфіка. Наприклад, в Україні пандемія коронавірусу спричинила значні економічні проблеми та погіршила матеріальний стан багатьох родин, але не викликала голоду, як у країнах з низьким рівнем продовольчої безпеки. Водночас виявилось доволі складно пояснити громадянам, що слід дотримуватися карантинних обмежень та вакцинуватися: ще до спалаху пандемії в Україні ставилися до щеплень недовіркою⁶⁸; до того ж, імовірно, далася взнаки властива українському соціуму негативна оцінка діяльності органів влади та їхніх ініціатив. Загалом, згідно з даними різних досліджень, у 2021 році серед проблем, які найсильніше турбували українців, найчастіше згадувалися: війна на Донбасі, різні вияви економічних негараздів (безробіття, високі тарифи на комунальні послуги, зростання цін, низькі зарплати та пенсії), пандемія COVID-19, корупція у владі та низька якість і доступність медичного обслуговування⁶⁹. Отже, українці найбільше занепокоєні війною, пандемією, бідністю та неефективністю державного управління.

⁶⁸ Ritchie, H., & Vanderslott, S. (2019, August 1). How many people support vaccination across the world? *Our World in Data*. Retrieved from <https://ourworldindata.org/support-for-vaccination>

⁶⁹ Докладніше див.: Соціологи назвали основні проблеми, які турбують українців. (2021, 15 квітня). УНІАН — інформаційне агентство. Отримано з <https://www.unian.ua/society/ukrajinci-nazvali-osnovni-problemi-yaki-jih-turbuyut-novini-ukrajini-11389069.html>; Українці назвали головні проблеми в країні, — опитування. (2021, 8 квітня). *Лівий берег*. Отримано з https://lb.ua/news/2021/04/08/481840_ukrajinci_nazvali_golovni_problemi.html; Український інститут майбутнього. (2021, 22 березня). *Звіт за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження «Соціально-політичні настрої українців, II хвиля»*. Отримано з <https://uifuture.org/publications/zvit-za-rezultatamy-vseukrayinskogo-sociologichnogo-doslidzhennya-soczialno-politychni-nastroyi-ukrayinciv-ii-hvylya>

У цьому есеї я сфокусуюся на перших двох проблемах: пандемії як прикладі глобальної кризи та війні як прикладі (умовно) локальної кризи. Обидві кризи зручно осмислювати, оскільки чітко відомо, коли вони почалися. Крім того, кожна з них виявилася таким потрясінням, до якого суспільство не було готовим. Імовірно, в такий спосіб вони спонукали український соціум змінюватися для того, щоб адаптуватися до нових обставин. Зрештою, як війна, так і пандемія припали на той період, коли я була залучена до дослідницької роботи як координаторка кількісних опитувань у поважній соціологічній організації. Не претендуючи на всеохопність та повноту аналізу, я спробую поділитися своїми спостереженнями, а також міркуваннями на підставі власного досвіду стосовно того, як ці кризи впливають на соціологічні дослідження в Україні.

І на початку війни, і невдовзі після спалаху пандемії цілком закономірно зросло число опитувань на теми порядку денного: що українці думають, роблять, збираються робити з тим, що відбувається в країні, як вони до цього ставляться, чи зазнали впливу кризової ситуації тощо⁷⁰. Ці опитування певною мірою задовольняли потребу суспільства в самоосмисленні. З іншого боку, актуальними даними цікавилися міжнародні гуманітарні організації та фонди, що допомагають Україні подолати наслідки кризових ситуацій. Адже цим організаціям слід мати уявлення про масштаб збитків та проблеми тих, хто постраждав найбільше. Не менш зацікавленими є й органи влади, що бажають виробляти й

⁷⁰ Докладніше див.: Національна академія наук України, Інститут соціології. (2020). Банк соціологічних даних пандемії COVID-19. Отримано з <https://i-soc.com.ua/ua/bank-sociologichnih-danih-pandemii-covid-19>

ухвалювати рішення, підкріплені даними (хоча вони рідко виступають безпосередніми замовниками таких досліджень).

Кризи зумовлюють певне пожвавлення в науковій спільноті (особливо серед фахівців, що працюють ще й у комерційних установах та стикаються з методологічними, організаційними чи етичними викликами, про які я писатиму нижче). Утім, потенціал емпіричного аналізу в таких випадках традиційно обмежений дослідницькими можливостями самих науковців та даними, до яких вони мають доступ. Тому висновки таких робіт часто набувають форми “call to action”, себто заклик до подальшого вивчення певної проблеми.

Недостатньо, на мою думку, реалізується й потенціал у сфері більш масштабних соціологічних досліджень. Так, на початку будь-якої кризи стає особливо помітною слабкість державних інституцій, які мали б реагувати на проблему, що виникла. Ідеться про систему охорони здоров'я, соціальний захист населення, правоохоронні органи, Збройні сили тощо. Інколи громадянське суспільство намагається компенсувати цю слабкість і перебирає на себе деякі функції вищезазначених інституцій. Прикладами цього є волонтерство та благодійність під час і після Євромайдану. Коли ж залучення окремих активних громадян недостатньо (тобто потрібні консолідовані зусилля більшості), увиразнюється інша тенденція. Наприклад, під час пандемії більшість людей радше керується принципом «кожен сам за себе», а заходи, які мають на меті зберегти громадське здоров'я ціною комфорту окремих індивідів, сприймаються цими індивідами досить вороже. Отже, постає питання: які чинники підживлюють громадянську солідарність та самоорганізацію в Україні, а які її, навпаки, підважують (як на рівні окремої людини, так і на рівні спільноти)?

Кризи також здатні загострювати світоглядні конфлікти та поглиблювати суперечності в суспільстві: зокрема, між проукраїнськи та проросійськи налаштованими громадя-

нами, між захисниками територіальної цілісності України та прихильниками миру за будь-яку ціну, між тими, хто віддає перевагу доказовості й науковому мисленню, та любителями «теорії змови» — цей перелік можна продовжувати. Завдяки численним соціологічним опитуванням ми багато знаємо про думки й погляди українців, про їхні цінності та геополітичні орієнтації, а також про типових носіїв цих думок, цінностей та орієнтацій, тобто уявляємо їхній соціально-демографічний портрет. Але ми значно менше знаємо про те, як ці орієнтації й цінності формуються, під впливом яких чинників змінюються з плином часу і про те, чи є місце діалогу та консенсусу між прихильниками протилежних поглядів.

Зазвичай кризи, яку би сферу соціального життя вони не зачіпали, ставлять нам, дослідникам, насамперед такі запитання: а) що змінилося в нових обставинах; б) чи були ці зміни очікуваними та передбачуваними, чи все-таки наші знання про дійсність потребують доопрацювання задля кращого прогнозування?

Як соціологи, ми не лише виокремлюємо та формулюємо запитання щодо тих чи інших аспектів соціальних процесів, але й шукаємо способи отримати на них відповіді. Нові дослідницькі проблеми, зумовлені кризами, деколи потребують пошуку нових чи істотної адаптації старих методів збору соціологічної інформації, або ж порушують складні методологічні, етичні чи організаційні питання (на якій не щоразу вдається знайти задовільну відповідь).

Наприклад, невдовзі після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі виникла нагальна потреба оцінити масштаби міграції з тимчасово окупованих територій на ті, що перебувають під контролем українського уряду (а також з'ясувати кількість тих, хто залишився). Сотні тисяч людей полишали свої домівки, сподіваючись перечекати гостру фазу конфлікту. База даних про внутрішньо

переміщених осіб, яку веде Міністерство соціальної політики України, від самого початку мала низку недоліків: по-перше, реєстрація в цій базі була добровільною, тож деяка частина вимушених переселенців до неї не потрапила; по-друге, зареєстрована особа могла продовжувати перебувати країною (повернутися до своєї домівки на непідконтрольній території або ж періодично курсувати між старим та новим місцем проживання). Крім того, вплив та відплив ВПО в різних областях відбувався з різною інтенсивністю: чим ближче до лінії розмежування, тим більше реєструвалося «тимчасових» переселенців.

Тож незважаючи на те, що статистика велась, оцінити кількість внутрішньо переміщених осіб у певний момент на певній території було досить проблематично: траплялося так, що я ставила інтерв'юерам завдання з пошуку вимушених переселенців у селах, де вони проживали за даними офіційної реєстрації, але насправді їх там не було. Щоб отримати точнішу оцінку, деякі міжнародні гуманітарні організації застосовували альтернативні методики підрахунку — наприклад, відштовхувалися від числа дітей ВПО в школах як індикатора осілості їхніх родин. Однак ці методики значного поширення не набули.

Дотичним методологічним викликом виявилася побудова вибірок для важкодоступних груп населення. Це непросте й у мирні часи завдання сьогодні ускладнюється потребою в репрезентативних даних для ВПО та учасників АТО/ООС. Як вимушені переселенці, так і учасники бойових дій є тим доступнішими для дослідника, чим тісніше вони пов'язані з організаціями, що надають допомогу відповідним категоріям осіб, або з громадськими об'єднаннями (як-от спілки ветеранів), або ж із місцями компактного проживання (наприклад, модульними містечками чи гуртожитками для ВПО).

Проте ці потенційні респонденти не репрезентують всієї спільноти: наприклад, внутрішньо переміщені особи, які одержують допомогу від тієї чи іншої організації, належать до вразливих груп, залежних від зовнішньої підтримки, тоді як спілки учасників бойових дій об'єднують більш соціалізованих та поінформованих. Одним з найуспішніших рішень (принаймні тих, які мені відомі) була комбінація інтерв'ю «віч-на-віч» з телефонними. Цей метод застосовувався Міжнародною організацією з міграції в Національній системі моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами⁷¹: втім, його успішність пояснювалася тим, що МОМ мала змогу використовувати телефони ВПО з бази даних Міністерства соціальної політики, тож повторити цей успіх комує іншому навряд чи вдасться.

Що стосується учасників АТО/ООС, то найбільш продуктивним і водночас методологічно складним у моєму власному досвіді виявилось загальнонаціональне опитування, де використовувався метод «снігова куля» з обмеженнями, зокрема, на кількість контактів від одного респондента й на найбільш досяжні категорії, а також додатково відстежувалися ланцюжки контактів. На жаль, результати не оприлюднювалися, а методика не була винесена на обговорення фахової спільноти.

Особисті інтерв'ю в «сірій» зоні, тобто в безпосередній близькості від районів, де ведуться бойові дії, пов'язані радше з етичними проблемами, ніж методологічними. Вони є частиною низки завдань, як-от оцінювання гуманітарних та інших потреб населення цих територій, їхніх стратегій

⁷¹ Міжнародна організація з міграції. (2019). *Звіт Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами: вересень 2019 р.* Отримано з https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_15_ukr_screen.pdf

адаптації, їхніх знань щодо правил поведінки (наприклад, у контексті мінної безпеки), але сама ситуація й середовище роблять процес інтерв'ювання доволі ризикованою справою як для інтерв'юера, так і для респондента. Приблизно такі ж етично-організаційні проблеми з'явилися на початку пандемії, коли стало зрозуміло, що проводити особисті опитування означає наражати на небезпеку обидві сторони процесу. Тому значну частину особистих інтерв'ю було замінено телефонними, а самі *call*-центри (принаймні деякі з них) налагодили режим віддаленої роботи для своїх працівників. Ця корисна опція зробила дослідницький процес стійкішим до надзвичайних обставин. А загалом згадані мною виклики вимагають від дослідників розробки (чи оновлення) етичних та організаційних протоколів, які регулюють роботу зі збору даних у небезпечних умовах.

Через швидке поширення коронавірусної інфекції та невелике охоплення населення тестуванням виникла потреба з'ясувати, скільки українців уже перехворіло та набуло імунітету до COVID-19. Відповіддю на це питання послужило епідеміологічне дослідження Центру громадського здоров'я⁷². Це не перше й не єдине дослідження, що поєднує опитування з забором зразків біоматеріалу для подальшого аналізу⁷³, але з огляду на підвищений суспільний інтерес до надійності результатів доцільно було б організувати

⁷² Центр громадського здоров'я МОЗ України. (2021, 30 липня). *Щонайменше 40% українців мають антитіла до SARS-CoV-2. Перші результати всеукраїнського дослідження поширеності антитіл до коронавірусу SARS-CoV-2*. Отримано з <https://www.phc.org.ua/news/schonaymenshe-40-ukrainsciv-mayut-antitila-do-sars-cov-2-pershirezultati-vseukrainskogo>

⁷³ З іншими прикладами можна ознайомитися на сайті Центру громадського здоров'я МОЗ України (розділ «Дослідження»).

методологічну дискусію стосовно чинників, які впливають на згоду чи відмову людини здавати аналізи, та поміркувати, як це може вплинути на репрезентативність даних. Досвід інших країн показує, що зіткнення з пандемією стимулювало там активне обговорення можливості застосування альтернативних дослідницьких підходів, а також використання цифрових технологій для моделювання захворюваності⁷⁴.

Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що в складному та мінливому глобалізованому світі кризи стали «ною нормою». Попри всі збитки, які вони заподіюють суспільствам, кризи дають стимул до наукового пошуку: допомагають переосмислити те, що ми вже знаємо про соціум, поставити нові запитання, відшукати нові чи вдосконалити наявні підходи до збору даних, зрештою, провести «стрес-тест» своїх знань та дослідницьких практик.

Матеріал отримано 03.09.2021

⁷⁴ Докладніше див.: Kara, H., & Khoo, S.-m. (2020, October 26). How the pandemic has transformed research methods and ethics: 3 lessons from 33 rapid responses. *The London School of Economics. LSE Impact Blog*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2020/10/26/how-the-pandemic-has-transformed-research-methods-and-ethics-3-lessons-from-33-rapid-responses>; Kohler, U. (2020). Survey research methods during the COVID-19 crisis. *Survey Research Methods*, 14(2), 93–94. <https://doi.org/10.18148/srm/2020.v14i2.7769>

Наукове видання

**ГЛОБАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КРИЗИ:
ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО**

Матеріали Міжнародних соціологічних читань
пам'яті Наталії Паніної

(українською та російською мовами)

За науковою редакцією *Є. І. Головахи,
О. Г. Стегнія та О. О. Максименко*

Відповідальна за випуск *Т. Загороднюк*
Редактор *О. Максименко*
Комп'ютерна верстка *І. Данилюк*

Підписано до друку 12.11.2021 р. Формат 70x100/32. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 11 Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12